

Олекса Ізарський

САКСОНСЬКА ЗИМА

ПОВІСТЬ

«СУЧАСНІСТЬ» 1972

Олекса Ізарський

САКСОНСЬКА ЗИМА

ПОВІСТЬ

«СУЧАСНІСТЬ» 1972

Lehren sind nichts für mich.
Bei mir selbst will ich lernen.
H. Hesse

1

Віктора здивувало таке сонце над Саксонією.

День удався не лише пропам'ятний, а й осяйний. Небесний едwab, плямистий, у білих квітках на синьому тлі, малиновів, спалахував, іскрився. Дійсно, марилися розпечені шротинки, вогники.

Над земною хланню яріли прапори, стяги й корогви жовтня.

Віктор нашорошився. Треба було непомітно приглянутися, прислухатися до поєдинка здорового глузду з дзеркальною бризкою надії й віри. Гору брало то ячання людини, загнаної на слизьке, то спинчання інстинктів, схоже на луну природних чи, може, штучних, фальшивих передчущань кінцевої перемоги і — щастя.

Розум відмітав ману, проте сам настирливо шукав межі своїх передбачень. Адже він знав про невідповідність навіть підтвердженої досвідом теорії й ясноти життєвих обставин та можливостей. У житті трапляються й збіги щасливих умов, відомі й щасливі кінцівки справжніх і уявних невдач. Значення подій нашого життя насправді прояснює час.

Добра сподіватися не було підстав. Щойно вчора посеред дня над Грюнбергом зайшло сонце, настала доба безконечної і безпросвітньої ночі...

Та в купе затемненого вагона до райського світанку й пізнім ранком так розгорялася Вікторова розмова з батьком,

що їхні душі ясніли, їхні очі променіли. Цим жаром можна було нагріти з половину суходолу. Раз серед ночі, вже перед світанком, з грудей вирвалося по хмарці сміху. Треба було перервати бесіду й виглянути з купе в коридор. Цікаво стало, що там накоїли хлопці.

До Ляйпцігу прибули Лисенки й гурт їхніх земляків точно за розкладом і, теж удача, точно через п'ятнадцять хвилин після закінчення ранкового бомбардування міста. Підміський потяг рушив на Штутцен і доставив остівців з фірми «Гросна» в містечко хвилина в хвилину. Стрілки годинника зійшлися на дванадцятці.

Мати спала в кутку, понад скляними дверцями купе. Бліда й сива. Від освітлення ще й посиніла. Біля тата в Дрездені звільнилося місце. Синову присутність він помітив негайно й викинув руку з-під пледа.

Від схвилювання й приємности заснув ненадовго, проте міцно. Через годину він мусив перевірити, чи Віктор ще біля нього. Потім тихенько запитав, чому це Віктор не спить. Адже зараз, сказав, тільки й перепочити. Дорогою треба насолодитися, бо в Штутцені ніхто добрий не чекає на нас, як і ніщо добре.

Згодом батько знову відчинив очі й прошептав, що він уже другий тиждень не може позбутися враження від новини про самосуд і вбивство сусідами бельгійського скульптора Майоля. В рідному таки Баньюль-сюр-Мер, можна сказати, в рідній хаті... Тепер саме час для обвинувачень у співробітництві з німцями. За це мордують мільйони неповинних на Сході й Заході Європи. Наявність глузду в звинуваченнях нікого не цікавить. Люди поспішають убити не лише співгромадянина, якщо він є навіть славою коханої батьківщини, а й погасити, потопити нерідко частку власного сумління!

Віктор спробував на тихесенький монолог не відповісти: сподівався, що ораторський вогонь швидко згасне.

Батько дійсно вгамувався, зімкнув очі. Його рука згадала про плед. Та думка пульсувала далі. За чверть, найбільше за півгодини вона опинилася вже далеко від своєї першої станції.

Тато глянув, чи Віктор спить, і дуже зручно обвив синову руку своєю:

— В чужинцях нас вабить те, чого бракує в нас самих. З народами справа така, як з поетами: цікаве в них зовсім не те, що спільне, а те, що різне. Думка це, ти знаєш, Олександра Блока. Пам'ятаєш?

— Уперше чую, Тусько! Не перебільшуй моїх знань! Продовжуй!

— Тяга ця в осіб і в народів природна наскрізь, в українців, у бельгійців, у всіх на світі «івців»! Бо людина й народ прагнуть зразка, науки, вдосконалення. До смерти всі ми вчимося, згідно з Гете, найважливішому з мистецтв, — жити. Пам'ятаєш, ти мені цитував Гете?!

І батько повернув голову до сина. Важливо було пересвідчитися, чи думка Гете на його вимогу з'явилася в очах співрозмовника, чи його власну думку було серйозно трактовано.

— Розумієш, прожито неповноцінне, майже несправжнє життя! По-людському прожито на світі лише тридцять років. Про мистецтво життя тоді ще не думали. Потім життя пішло навпочіпки, просто — навітки. В розтоки пішла життєва глибина, життєва течія. Води стало довкола по обрій, та скрізь, однаке — по коліна. Наш ковчег так зненацька сів на мілину. «Порядним людям» довелося рятуватися від людоморів піхтурою, чалапати — звичайно й гинути! — багнами, таїтися вдень і вночі аж до смерти. Не до мистецтва життя, виходить, було й на цей раз. Отже: що «ще», що «вже» — однаково. Діло це не для харпаків, як колись, так і тепер.

І раптом, для обох них цілком несподівано, Віктор ледве не розсміявся. Без нарочитого заміру підмінити батькові вболівання, майже сама собою стріла розмови пішла нанизувати несподівані роздуми й досвіди.

Віктор, міцно стискаючи заляклу батькову руку, нагадав, що в час масових і жанрових сцен на кону історії його симпатія природним чином припала рідкісній знахідці, раритетові в нашому суспільстві — інтелігентній людині. Він до того розуміє підґрунтя, з якого виростають неймовірно смішні запоморочення її розуму, її непрактичність і занехаєння своїх станових інтересів, типові її хвороби, її «заумь», що не може на неї розсердитися й позбавити її у гніві національної корони.

— Знаєш, до чого договорився мій улюбленець В. Розанов? Ні, він не мій улюбленець, ти ж знаєш. Він для мене зразок дійсно російського думання. Може його еталон... Так от Розанов обрадував мене й обдарував світ чудовою надією: російська революція загине, бо вона не дала поживи... мрії!..

Батько хіхікнув і вишкірив зуби з-під веселих губ. Глянув не так на сина, як у затемнене зеленою шторою вікно. І раптом, видно було, погас. Від сміху не залишилося й сліду.

— Брак мрії у нього це розчарування народу. Та крім усього й понад усе: від геніяльності до безумства, від оригінальності до заяложення лише крок. Треба в житті чітко розрізняти мислення абсолютне, абстрактне й мислення практичне, так би мовити, доцільне, бо корисне.

— Туську, нам з тобою, відомим мудрецам, більше личив би Ваймар, ніж Ляйпціг.

Але батько второпав, що Віктор щасливо уник скарги на приреченість довго жити без людей з духовими зацікавленнями, на самоту, до певної міри навіть у родині. Єдиний тато дійсно співчував синові в цьому. Мати й Льока, не сліпі, бачили його незадоволення, його переживання, проте сподівалися й вимагали від нього сили, твердості й далекосяжного розуміння подій сімейних, національних і світових.

— Добре було б нам у Ваймарі, добре буде й у Ляйпцігу!.. Та завдання наше якраз — перетривати лихоліття. Не бійся за свій хист: війна для нього й роки після неї — що чорнозем для зерна. Талант у темноті визріває, набирає з землі соку й енергії. Після вимушеної бездіяльності настане

гураган творчости. Наші злі роки стануть добривом, на якому зростуть твої книги. Далеко ще вони... Так далеко, що цвенькати про них смішно. Та наше нещастя, пам'ятай, стане твоєю темою. Злигодні розверзли людство... Побачене на дні його десятиріччями аналізуватиме література світу — і посміхнувся: — Заперечень нема?!

Тато вже передчував кінець війни, передбачав нову картину Європи. Поглядаючи на сина, пошепки говорив про своє розуміння історії. Вона є таким же твором людини, як, наприклад, поема чи роман. Це також заглиблення людини і в свої розмисли, і в свій матеріал. Це також віддзеркалення людської натури, суті.

Тато передбачав фронтальну перемогу Росії над Німеччиною й одноразово над її тимчасовими спільниками. Бо справа тут не в «незбагненному потоці історії», а в звичайній бухгалтерії матеріальних ресурсів і в накопиченні державної волі. У підпорядкуванні їй життя поколінь.

Це вже було перед світанком. Ранкові брижі — ма-рилося плавання! — похитували потяг. У коридорі вагона для німців кунали на фанерних і картонових чемоданах, на непофарбованих скринях заводської роботи й на лантухах — «остівці». Насупроти купе, верхи на спарених залізах, просидів ніч, і спав, і не спав, Льока. По сусідству з Яковом Андрущенком, малярем, та його матір'ю, куховаркою. Ближче до передніх дверей отаборилися Василь Кривуля, опецькуватий шофер з Полтави, і Герман, тесляр, кістлявий велетень, силач з київського цирку. Та більшість «коридорних пасажирів» розмістилася неподалік дверей задніх. Наче, в разі потреби, звідти можна було вискочити не в Саксонію, а на землю Швайцарії.

Німкенья, ще молода, але дуже тяжка, спотикнулася об Василеву ратицю й упала на коліна перед Германом. Боляче їй стало до сліз. А борцеві вся ця сцена здавалася маривом: синє світло в вагоні, синя красуня перед ним на колінах...

Василь Кривуля спішно сьорбнув носом і в ту ж мить збагнув можливість жажливих наслідків такої подійки для всієї компанії.

— Macht nichts, macht nichts! — єдине, що він зумів сказати переляканій дамі. Німецький словник Германа був ще вбогіший від Василевого.

Яшко й Льока підскачили вже на сміх. Від такої несподіванки раптом залилася сміхом білява дама. Реготалися, щасливі, Василь і Герман.

Віктор застав у коридорі тільки загальне спантеличення. Німкеня, мов привид, зникла. Остівців нещасливий випадок стурбував, — життя по сусідству з концентраційним табором...

Ранок люди пронудьгували біля вікон. Віктор проговорив його з батьком. Тата цікавило, чому об'єктом опису й кохування не стали в мистецтві почуття щасливі та ясні, чіткі та додатні. Яким чином література опинилася в полоні дивовижного й хворобливого світосприйняття та химерного світогляду? Чому письменникам удаються негативні типи людей? Чому не вдаються позитивні герої? Вада це мистецтва чи правда це про людей?

Важливим питанням було для нього: з часом відстоюються і втрачають полиск оригінальності літературні твори, чи то просто визрівають читачі? Чи не є модерна проза, крім незвичайно накреслених речень і зумисне учуднених образів, просто сумішшю художності з елементами журналізму, з есеєм, з документом?!

Віктор не заперечив жодну з його здогадок. Він лише звернув увагу на брак стилістичної гомогенності також у письменстві давньому й класичному. Звичайно, кожна з великих літератур мала колись і має тепер свої рецепти, свій характер. І кожна з них, до речі, була і є в різній мірі «централізованою» або — те саме твердження — зрізничкованою й різноманітною. У відповідності, здається, до територіальної, до політичної структури держави й нації.

За годину перед Ляйпцігом експрес промчав повз Штуттен. Промайнула цегляна веремія в глибокій долині Мульди, в пожовклих лабетах карликових садочків над колією й старого парку. За станцією вискочили до потяга й позабігали за обрії зелені-зелені луки. На них, аж до мосту через річку, хоботом ліг, теж зелений-зелений, насип.

Робітничий потяг безнастанно зупинявся на станціях і роз'їздах. Але тепер люди вже й не поспішали: зникавіли. Просували до дверей і виносили на перон свої бебехи. Станційний будинок з золотими опівдні вікнами став у них перед очима червоним муром.

Герр Зайтц, схожий на добропорядного пастора, на рожевощогого священика з золотими зубами, вийшов з вагона перший і, нетерплячий, власне, різким порухом руки показав, де нелюди мусять почекати, щоб справжні люди спокійно пройшли повз залізничника на станцію. У Грюнберзі він, золотозубий, людей не помічав. Інколи, як приїжджав за новою партією робітників, навіть силкувався белькіт і жадання простаків уторопати.

Віктор, на всякий випадок, двічі обійшов вагон і скочив на перон останній.

— От так Саксонія! Для нас нарочито приберегла найсоняшніший день року!

І намірився пожартувати, мовляв, увечорі гуртом поїдемо в Ляйпціг на балъ до Якобі, власника «Гросни», там поручаємося з бургомістром світової столиці книги, відслужимо молебень, та не дебуть, а в соборі святого Томи. А запитав, про все в один мент здогадавшись, на кого це люди чекають, чого це люди так злякалися, від кого це люди ховаються під... потяг.

І Віктор скомандував негайно й дружно йти повз залізничника на станцію. Сам підійшов до дверей, герр Зайтц побіг йому вслід, і наказав, дослівно, його людей пропускати без квитків. Тон його голосу виключав непослух.

Пан Зайтц не раз уже мав справу з Віктором, знав уже, що молодик розчавлює його волю, проте радо взяв його у Штутцен. Та зараз ведмедикові з штучним ротом захотілося раз і назавжди провчити нахабу, зробити з нього котлету. Йому вже примарилося, що за розправу над Віктором Лисенком його звільнить з фірми хитрий Якобі, що він уже — так по-дурному! — опинився на фронті.

Зайтц, ще войовничий, продрався крізь остівців, крізь український ярмарок до дверей станції, опинився перед Віктором. І... слухняно виконав його наказ: витяг з кишені й

передав залізничникові, охлялому чоловікові з риженьким вусом і з мутними очима під хвацьким картузом, п'ятнадцять квітків.

Віктора в цю мить не можна було зачіпати. Його в цю мить не зупинив би і постріл у груди.

2

Заміток ока і серця, почувань, збуджених як потребою гармонії, так і заперечення, думок, у поспіхові зібганих і таким же чином розгорнутих, — по водоспаду на кожен з боків світу, на кожен кут зору.

Це не година знайомства з Штутценом, а довічний і багатий доробок талановитого психоаналітика. Що за склужбеність і що за лінійність почувань!

Це не жар полудня й не прохолода саксонської осені, а панорамний роман про людину посеред зловісної казки. Ступенювання буденних призот і знайомих розрад!

Рідкісна видимість. Особливо дуже близьких об'єктів і недосяжної поведінки сучася. Часу. Смішно втікати з нього чи від нього. Смішно цуратися самих себе. В дану мить... папаш з мамами та чадами обабіч станційних дверей, ще під дахом і вже на площі, в передпокої міста.

Один мент гурт мішочників був родиною. Година була розчулення, знесення міжлюдських кордонів, година едності й братерства. Ладні були всі, якби тільки разом, шерогою на ешафот ступити.

Урочистість кожного з прибульців була такою простою і такою багатозначною, як телеграма про народження або про смерть людини.

Віктор не впорувався з заготівлею на зиму важливих і дрібних вражень, не впорувався з пакуванням швидкоплинних ідей.

А позачергово в'ясненню підлягало:

— Що насправді так схвилювало його? Образливе, незвичне ще трактування остівців хитрим, але грубим німцем? Чи переїзд в осердя Німеччини?

— Затьмарилося раптом його розуміння «історичного моменту»? Чи просто вибух любови до свого народу обагрив півсвіту?

— Оборону рідних своїх і земляків наказано розумом чи серцем? Справа тут у людському праві чи в прихильності до свого?!

Дослідженню підлягав назверх звичайний факт. Увсібіч розлилася під небовиссю незбагненна любов до ближніх й неждано легко потопила таку певну себе й звичайно горду самосвідомість.

У станційній залі, обшитій темнобрунатними панелями над затоптанною й замитою підлогою, отаборився вечір, на площі, обставленій триповерховими будинками, — ясний день.

Гурт остівців біля своїх лантухів і скринь, складених і поставлених на пішоході, над бруком, мовчки слідував за розлюченим «патером» у чорному пальті, в чорному капелюсі. Енергійно закидаючи поперед себе парасольку, він швидко перетяв квадрат кам'яного ставка й зник у гирлі цегляної вулиці на пригорбку. У ту ж мить, як списи, наїжилися руки остівців, пирснув регіт: з «Цеглянки» виринула й побігла через станційний майдан «тачанка о двух колесах», як глибокодумно підмітив уразливий Яшко Андрущенко. Віз її, накинувши парусинову петлю на груди, дишельцем лише правлячи, Сюсюкевич, інженер електрик з Чернігова. Безневинний, дивно чистий і дивно жовторотий юнак з «Гросни» — Бруно Цапліс — підштовхував азійську арбу на гору, а потім її притримував, гальмував з усієї сили.

— Транспорт прибув, Никандре Овер'яновичу?! — запитало п'ятнадцять пар нарочито пригашених очей, п'ятнадцятеро на мить утамованих ротів.

— Транспорт прибув! — серйозно відповів «Овер'ян», звільняючись від петлі, кидаючи возика носом на брук, на допотопний лад превелебно кланяючися землякам.

— Терпіння, терпіння! Самі побачте! — відповідав «кінь» на запитання нетерплячих новоприбулих про стан різних справ у Штуттені, зокрема про готель «Zur goldenen Krone». Ледь посміхаючись, він стримував вказівним пальцем насмішкуване розпитування Віктора та Яшка про саксонських дівчат і про його, чоловіка вже лисого й підстаркуватого, «Валеріянку», двадцятип'ятилітню дружину Людмилу Валеріянівну.

— За наші душі просимо не турбуватися, бо ми не ласі на жінок. Обминаємо їх з міркувань принципових, — заспокоїв кролика в парусиновому комбінезоні відомий «женокненависник» Яшко.

— Та я ж знаю! А як же інакше! — заспокоївши регіт і кашель, відповів Никандр Овер'янович, схожий, як звичайно, на розчуленого благоліпністю святкової служби церковного старосту, невимовно богобоязливого й виключно поштанного та настирливого.

Цапліс-батько, лотиш напівнімецького роду, своєчасно втік зі своєю родиною з Риги до Кенігсбергу й від самого початку війни проти Росії добровольцем бився на Східньому фронті. На адресу «Гросни» в Грюнберзі й Штуттені щотижня приходили його листи. Цапліс-Лук'янова, його дружина, всі ці роки була помічницею Марфуші Андрущенкової на кухні. Жовта скракля до всього на світі приглядалася вилитими на скельця сталевих окулярів світлоголубими очисцями й потаємно прислухалася до гістичних захоплень і Марфушиних же ридань з малих і великих приводів.

Андрущенкова то засипала Віктора лестощами й силоміць намагалася довести до його відома неприхильні про нього суждення земляків й обов'язково також імена всіх цих наклепників, то бездумно кидалася на свого заготівельника з цілком фантастичними обвинуваченнями. А Цапліс-Лук'янова, мов жовнір, мовчала. Цю народницю, різночинку, ніщо в світі не зачіпало, ніщо її з молодости не лякало. Про її коники ніхто не мав жодної уяви. Тільки відоме було, що її боялися власні діти. Навіть на фронті боявся її гніву — чоловік.

Зустрічі й найпустішої розмови з товаришами завжди унікав такий доброзичливий, такий безхитрісний, такий відвертий Бруно.

П'ятирічна Неля в присутності матері не помічала Віктора. Коли ж йшла з братом над Вислою або — траплялося не раз — по вулиці в Грюнберзі, то обіймала Вікторові ноги й дерлася йому на груди, перегороджувала йому — й Ліді Панченковій — дорогу. Доводилося білій-білесенькій білявці давати чи обіцяти відкупне.

Дивно, дивно: Бруно до того чекав на приїзд «шльон-заків», що зголосився з Сюсюкевичем їхати на станцію. Він так зрадив давнім знайомим, що в захваті заносив над головою їхні мішки з картоплею, радо кидався на скрині, жартома вкладав чемодани. А прикріпив сопку на примхливому візкові — дрібними клунками.

Образ, здавалося Віктору, достеменно графічний: творець усього сущого на планеті. Атлет і ентузіаст у розстібнутій на грудях сорочці. Годиться на обкладинку журналу й книги.

Місто, повсюдно вистелене неukoверзними оголовками або гострoлoбими черепами. Посеред нього гурт утікачів з своїми бебехами на двоколці. Шерхіт її коліс, задрипаних глиною й пересохлих, спроможний наскрізь озвучити книжку. Та ще білі хмари й холодна синява неба над українськими головами, над узбецькою арбою посеред Саксонії.

Спершу всім здалася головною вулиця коротка й широка, потім, з другого боку «Золотої корони», вузька й напевне довга. На першій стояли будинки червоні або червоні з білою облямівкою, зрідка лише сірі або жовті з цегляними рамцями над вікнами й дверима, переважно триповерхові, на другій — поспіль рожеві — п'ятиповерхові кубики та сірого каменю гімназія, під стать їм, хоч і на два поверхи. Запряжений цугом «берлін» проминув парадний вхід на розі й проїхав крізь відімкнуту на день браму на дно кам'яного колодязя, до дверей на цементові сходи. Половина людей кинулася притримати «арбу», щоб вона не розбила собі дзьоба, половина — скинути вантаж на цегляне, рубець до рубця,

подвір'я, на вузький, такий же червоний, пішохідчик над п'ятиповерховою цямриною.

Не для батька було піддашся «Золотої корони». Він перепочивав на кожному п'ятому, згодом і третьому східці. Навіть не перечив, як Віктор або Льока брали його собі на груди перепочити й умовляли не хвилюватися й нікуди не поспішати.

На п'ятому поверсі, ще задихаючись, тато посміхнувся: «Оце й усе! А ви думали... А ви боялися!»

Віктор, Льока й мати підняли чемодани й клунки. Та-то почимчикував повз трое дверей на ключі й першим зайшов крізь завжди відчинені ворота в гуртожиток для остівців. Заля, вузька й низькувата, була схожа на сутінки, на ніч у місті. Навіть ліхтарі під стелею... Відразу ж поранило душу порівняння безконечного приміщення з фантастично містким нутром — на півміста! — домовини.

Крок від порога — і батько сперся рукою на стіну, на олійну фарбу брунатної панелі. Віктор і Льока посадили його на чиєсь застелене ліжко, на найперше в залі. Мати присіла поруч, щоб перевірити пульс героя. Сказала, що це «звичайна історія», що через двадцять хвилин усе буде в найкращому порядку. Поцілувала хворого в чоло й скроню.

Лисенкам залишилися останні ліжка, поставлені вздовж попід правою стіною касарні, перед парею дверей до вбиралень. Там цугом спали, «на вулиці», під жарівками-ліхтарями, самотні робітники. У лівій половині залі мешкали одружені, родини. Там сторч до кожного вікна стояло дво-поверхове ліжко. Ребра кожної кабіни завішено темно-темнозеленими ковдрами.

Єдине вікно, націлене точно на середину проходу між кабінами й валом ліжок понад стіною, було заставлене саморобним параваном з жовтогарячих шпалер. У тому гнізді над парадною вулицею зовсім невеликого, проте заможного міста поселилося подружжя двадцятирічних литовців.

Неля Цапліс кинулася до новоприбулих у коридор перед гуртожитком зустрічати давніх знайомих, вибігла навіть на сходи. Та найцікавіші з її намірів знівечив напад астми на старого Лисенка. Замість того, щоб опинитися на руках

у Віктора й довідатися, чи він бува не привіз їй чого з Грюнбергу, вона, підбігла й поцілувала брата, а потім, схопившись за спідницю вагітної Людмили Валеріянівни, унятливо спостерігала укладання хворого й колупалася в носі.

Дівчині заманулося не поновлювати знайомства. Хоч Лисенки, присівши на край ліжка, пили чай у Сюсюкевичів, вона не глянула на Віктора, не заговорила й до Льоки. Вона мовчки допомагала присунути до гостей, замість стола, накриту турецькою скатіркою, скриню. Віктор залишив її в спокої. А Льока зачепив її біляві кучері пальцем. Маленька жінка відступилася, заховалася за «Валеріанку».

Сповнений показного співчуття й готовости до послуг, напівуродженої, напівфальшивої, напрочуд умиротворений Никандр Овер'янович, розігрітий гарячою стравою, розпрощався з Лисенками до побачення ввечорі, проте мимохідь розповів Вікторові, що вчора прибула до Штутцена й почала у Зайтца секретарювати донька лікаря Іконнікова Галочка. Назавжди розпрощалася з військовою жандармерією, видно.

А Людмила Валеріянівна, з гарною в неї відвертістю й прямолінійністю, взяла з верхнього ліжка шкіряну торбинку й подала Вікторові листа від Ліди Панченко з Гогентайма. Дві сторінки його були присвячені Вікторові. Приводом для послання було прибуття головного управління «Гросни» з Ляйпцігу в село чи містечко над Райном. Включно з родиною Якобі.

Вікторів роман з Лідою був найбільшою потіхою Сюсюкевичів у Грюнберзі. Як неправдоподібно статечного й доброзичливого Никандра Овер'яновича, так і надприродно швидкої й казково спритної у всьому, такої завжди щасної Людмили Валеріянівни. У надії на дрібку новини, що Аліса Оттівна зрадить їм таємницю про любовні перипетії внучки, Сюсюкевичі що два-три тижні провідували глуху й на одну ногу криву бабусю. І завжди раділи, як не заставляли вдома Ліди: значить, з Віктором на Вислі, в лісі!..

Віктора заскочили обидві новини. Від Галочки Іконнікової нічого було чекати крім підлоти. Лідин лист до Сюсюкевичів це зайве свідчення про її фактично безхарактерність, про розрідження її волі й затемнення її настрою, про приту-

плення її розуму. Маючи в кишені німецькі папери, вона пише чужим людям про жагучу любов до остівця! Дійсно, знайшла своїх доброзичливців і давніх приятелів!

Віктор і Льока зняли з гвіздка в ребрі ліжка й одягли осінні пальта й — також полтавські! — кепки, Яшко — довгий, нижче колін, ошатний плащ, чорний зі срібним відблиском, і віденський капелюшок з барвистим пірцем. Дружно кинулися в цементове провалля, впевнено прокрокували цегляним подвір'ям і з-під витійкуватої брами, вже на ретязі, крізь зелену фіртку, вперше в житті вийшли на головну вулицю, в саксонське місто на прогулянку.

3

Українські міста з таким населенням споконвіку пишалися мазанками, славилися бур'янами. Німці вимурували чітко сплянзовані дільниці кам'яниць. Навіть припасували висоту та об'єм будинків, поховали де їхню одноманітність і нудоту, де їхню незугарність.

Щоправда, ясний окові й розумові архітектурний незбіг мало турбував містечкових майстрів. Головне, щоб усе було зручне і міцне!

Широкогрудих і вузьколобих, поспіль безбрових і байдужих кубиків назбиралося тут на три-чотири квартали. Попід ними сірів кайзерівський пішохід у чорних, безсумнівно, магнезіально-залізистих, і фіолетових, це літій, звичайно, блискітках-зернинках, сірів також щойно перед війною налитий на брук — асфальт. А вже за рогом гімназії пестилося високе небесне море, пороги череп'яних дахів клубочили потоки осінніх барв.

Два квартали від готелю «Золота корона» був кордон великоміського ландшафту. П'ятиповерхові гіганти стали над мілким чотирикутником містечкової площі: віденський модерн і на липи спертий зелений дах повітового управління, готичний собор у куті, калейдоскоп ремісничих і крамарських вивісок під балькончиками. Така малеча. Прообраз людського будня.

Пожильці таких дімків будували церкви. На свій лад утікали від «космічного засилля» й звірячого животіння та пустоти смерті. Безіменні творці історії. Наші попередники. Будівничі довколишнього світу.

Віктор глянув на своїх супутників і, мов заголовки в газеті, прочитав на їхніх обличчях останні новини. Льоку причарувала німецька працьовитість, виявлена кам'яною мовою бадьора віра та вольовість народу. Брат дуже зрадів знахідці: «Грюнберг» у розкішному виданні!.. Дерево й колодязь з «фігурою» посеред майдану, жовті й білесі корони дерев над кам'яничками, дахи сараїв і повіток за цегляними колонами й ґратами соборного паркана... Білявий красень у чорному плащі, у свіжому та хвацькому капелюшку з перцем над вухом, не збирався приховувати роздратування: знову мізерія! Знову містечкові принади!

Безхарактерним і добрим, бездумним і шкідливим його очам-синякам, його надто згідливим і надто примхливим губам з золотими нашивками так уважно підрізаних висуків тяжко було розшелепати й надовго запам'ятати деякі обмеження, деякі незручності, деякі неможливості нашого часу. Що ми «остівці», він не спроможний був ні збагнути, ні забути. Це була в нього дивна й багатозначна прострація.

Віктор помічав «тютюн» на Яшкових губах і чисто дитячу тугу в його звичайно променястих очах. Щоб піднести настрої тонкошкірого й м'якотілого товариша з болота, з трясовини в небо, Віктор застосував зовсім простий важіль. Адже Яшка треба було трішки розбакати — і звільнення від мороки швидко набирало казкового темпу й ставало автоматичним, подібним до ланцюгової реакції. Мить — і щасливця вже розпирала шалена радість. Він і не думав гальмувати свою непомірну відвертість.

На площі саксонського міста Яшко вибрикував, мов бузівок на толоці. Яшко припадав до товаришів, розмахував руками й «фуцав» ногами. Наче мольберт для нього і полотно, майстерня маляра, — цегляні квартали, льонба фарб у парку, осінній ліс і дальні виселки, небо і всесвіт.

Схильному до запоморочення голови Віктор враз довів, що комизитися їм ще не було жодних підстав. Адже «Золота

корона» це справжня знахідка посеред Німеччини. Для остівців Штутцен побудував за містом, на луках, показний табір: колючим дротом обнесений трикутний бараків неподалік мосту через Мульду. Далі, Штутцен ані разу досі не привабив крицевих птиць. Усі вони пролітали над його головою на Ляйпціг. Нарешті, це теж не треба забувати, війна щільно обступила Німеччину: каша вже готова, можна всідатися довкола столу...

Без обмізковування й без вагання товариші повернулися спинами до вуличок поміж центральним майданом і робітничим задротовником над залізницею. Без домовлення з головами, ноги повернулися на підборах і прокрокували під хмародером на п'ять поверхів до шляху на Ляйпціг. Саме до цього місця, обставленого солідними будинками обабіч, а далі тільки понад старою дільницею міста, дійшли вони й спинилися над кутком парку, над виплеканою фахівцями часткою лісу. З потяга добре видно було це барнаво-золоте роздолля попід ріку.

Здалеку ліс розворушував уяву. Земля й небо були що клечанка й цвітом прибраний туалетний стіл у дзеркалі. Зблизька парк непомірно перевантажував розум, доценту топив у барвному розмаї — свідомість. Вражала душу багатопляновість намірів людини: одні дерева химерно розбіглися по галявинах, другі обступили густо засіяні багрецем і золотом ще зелені поля. Така чітка спрямованість алей! Марилось, що дуби за дубами, ясени за ясенами, клени за кленами, берези за березами, а тополі за тополями поспішали до своїх брам перед палацами, до своїх містків перед оборонними валами та бійницями своїх замків.

Лякав брунатний рубець лісу понад парком. Цей кут перетнув як алеї-координати, так і алеї-діягоналі, надіті на білу альтанку на горбку, перегородив ще ясний день над рівнинним містом. Ще сліпили очі срібні й золоті вогні в емпіреях. Ще світилися окрайці чаш іobelіски паркових дерев. Без кінця спалахував і гас брунатно-золотий, брунатно-червоний кордон лісів.

— Мюнхенський Моноптерус! Копія! — сказав Льока, присідаючи біля Віктора на лаву насупроти альтанки. —

Пам'ятаєш розглядання поштових карток у Комарецьких? От тобі — «Мюнхен. Англійський парк».

Брати довго й охоче чекали на Яшка. Йому личило протанцювати, обкружляти всі стежки й усі галявини на горбі. Адже це така святкова безтолоч у казковому палаці. Не збите горою листя це, а цупке конфетті.

Найкоротшою з алей товариші вийшли прямо до білого замка на ординарній вулиці, що понад парком. Міська лікарня!..

— От так замок! — розсміявся Віктор, осміхнувся Льока. — Та ти, старий облуднику, пройдисвіте, харцизяко, ошуканче, дурисвіте, шалапуго, шахраю і шельмо! Обіцяєш Вальтера Скотта, а підносиш лічницю!

Яшко запопадливо виправдувався. Доводив, що лікарню приміщено в перебудованому замку.

Льока зігнувся навпіл і теж реготався, обливаючися слізьми.

— Це, між іншим, історія давня і зовсім не випадкова... Ще в Києві жила в нас у флігелі сестра жалібниця, мати мого найближчого приятеля. Оце й було моє перше кохання!.. Мені ж тоді було п'ятнадцять років. Отак почалося везіння на сестер жалібниць з Жовтневої лікарні, згодом на телефоністок. Щойно в Тешені покуштував танцюристку.

— Балет, настільки я знаюся в географії, — уточнив Віктор.

— Легковажне твердження. Три дівчини — це ще не балет!

У цю мить з подвір'я, з чавунової фіртки виглянула напівусміхнена, напівзаплакана дівчина. Щогою кароока чорнявка намагалася доторкнутися до кролячого ковніра на плечі тільки накинутого пальта.

— Невже земляки? Невже з України?! — і юна жінка спішно опанувала себе, втихомирила неждану радість, заспокоїла звивини добрих і трепетних уст.

— Чи ви не сестра жалібниця?! — на запитання землячки відповів Яшко запитанням. — Може навіть з Києва?!

— Люба Христенко, сестра жалібниця, справді. Тільки не з Києва, з Харкова.

— Що з Харкова то нічого, прощаємо. Це нічого. Там воно не далеко, що Київ, що Харків: поблизу! — і Яшко міцно стис подану йому руку. — Знайомтесь: брати Лисенки. Віктор і Льока, це значить Олекса, полтавські галушники. Може чули таке місто — Полтава?!

Харків'янка від радості сміялася й плакала. Так, її сльози підмивали тверденький і рівний носик, потічками збігали на бороду й потрапляли навіть у розвеселий рот.

Коли Льокина рука випустила Любину, Яшко підійшов знайомитися вдруге й на вщерть серця поцілував раптом дівчину в губи. Долоня його правої руки лягла їй на підборіддя, тоді на щоку, на скроню, згодом під карк. Пальці вп'ялися в смоляне волосся. Нарешті Люба від земляка відірвалася й схопилася за розкуйовджену зачіску, ліктем скинула на пішохід своє пальтечко на риб'ячому хутрі. Ні сліду не залишилося від розчулення, від сліз.

— Щастя моє, що ви сестра жалібниці. Бо хлопці звинувачують мене в несодіяних гріхах. Наче б то я чіпляюся до сестер жалібниць, телефоністок і танцюристок, хоч насправді...

— А насправді сама доля так підтасовує! — закінчила Яшкову думку здогадлива й унятлива Люба.

Три бараки чужинецьких робітників стояли по лівий бік від шпиталю під самим парканом, за цугом крислатих дубів, мов потяг.

Три шоколадних вагони з алюмінійовими рамами дверей і вікон, з дзеркальними шибками. У коридорі треба було йти один за одним. А в кімнаті знайшлося місце не лише для двох «висотних» ліжок і навіть для стола й стільців, не лише для господарів, а ще й для гостей.

До Люби кинулася шістнадцятилітня дівчинка з-під Харкова, власне — з-під Основи. Та в рішучий мент їй забракло сміливості: прослизнути треба було між Льокою й Віктором. Вона ж тепер боялася чоловіків. Крім того, дівчинка, не по літах дозріла й огрядна, не впізнавала свою «маму». В Любі вирували чудернацькі почування й фантастичні думки. В гостях... у власній хаті!.. З якою неймо-

вірною радістю дозволила вона Яшкові зняти з плечей пальто! Як незвично розгорнулися її рамена, якою химерною вазою здалося в цю мить її гнучке й пружне тіло!

Галя Кухаренко знітилася до межі уявного. Проте її цікавість до несподіваних гостей була теж непоборна. Віктор спробував її обняти, притиснути до себе, і вона ладна була від страху й зніяковіння заплакати. Льока продемонстрував боягузці китайське привітання — і дівчина з харківського ясиру засміялася.

Тридцятилітня Дора Семенівна Черніна, золотиста блондинка з хвилястим та ще й пухнати́м волоссям, жінка пишна й широколиця, теж зраділа новим знайомим. Вона зразу виділила з компанії Віктора. Що в такий час, у такому становищі думають хлопці з України?!

Особливо заінтригувало її, що кожен з товаришів саме такої розмови уникав, що кожен з них насправді ховався за плечі сусіда, а всі вони разом вдавали з себе сміхотунів.

За годину — півтори години! — Дора розповіла, що вона народилася в Новгороді, що вона закінчила Військово-медичну академію, що вона, отже, лікар і — військовополонена. У полон вона потрапила на Волхові у сорок другому році. Разом, між іншим, з генералом Власовим. Це значить — з його дивізією.

Тоді Віктор подякував за таку чисто російську відвертість і холодно висловив радість з приводу такого цікавого знайомства. Ще дужче зацікавлена такою в Росії небуденною стриманістю, Дора негайно вирішила будь-якою ціною й до самісінького дна виявити зміст цього дуже ще молодого чоловіка, радше юнака.

Дора, так вона попросила її називати, спробувала вчинити Вікторові невеличкий допит. Але його відповіді були напрочуд прості, нецікаві, примітивні. В такому разі вона сама взялася розвинути дуже цікаві теорії про майбутню перебудову Росії на справжню федерацію майже самостійних республік. Це буде не союзна держава, а союз держав. Конфедерація. Хоч саму себе Дора вважала за російську націоналістку.

Замість того, щоб прощання відкласти, Віктор його

прискорив. Дора, згідно зі своїм рішенням, похопилася, згадала, що люди щойно сьогодні прибули — тільки уявити собі! — до Штутцена, до Саксонії й Німеччини. Віктора запрошено на завтра, на неділю.

А Яшко не збирався ще додому сьогодні й обов'язково прийде до дівчат ранком. Це ясно.

Віктор і собі заявив, що радий буде побачити нових знайомих у «Золотій короні». Тут сталася несподіванка: найбільше закортіло познайомитися з Лисенками такий сором'язливий Галі Кухаренко. Тому напевне, що на Україні, в Основі, залишилися її старі вже батьки.

У коридорі безколесого вагона Льока спробував на прощання поцілувати Галю, дитину ніжну й переперчену, в носик. А вона з переляку затіпалася й зчинила несусвітній вереск і плач, заховалася за Любу, припала до «маминої» спини. Зі свого виселка над залізницею вона поїхала з сусідами на базар в Основу й потрапила, дівчинка костиста, в облаву. Німці замкнули її на дві доби у вагоні без харчу й води... З задротовника в Штутцені вирвала її Люба, землячка й сусідка. Їй допоміг усіма тут шанований і найстарший у місті лікар.

Надворі вже посутеніло. Вдень прихований, увечорі проявився характер осені. Святкової яси я небесах не залишилося ні клаптя. Брук понад лісопарком і пішохід понад замкненими на ретязі фіртками кремезних і навіть дещо строкатих особняків були вже злегка покраплені сльозинками. Сухим залишився камінь під головатими абажурами вибагливо підстрижених деревець. Над похнюпленим простором збився в куцисту ще й незграбну плянету дірчастий туман.

— Галя це кільце в ланцюгові нашої історії, — сказав Льока. — Уосібнення вона української долі.

— Також і Люба, — продовжив братову думку Віктор. — Юну красу її південну, середземноморську, вже прив'язано, свіжість її іскристу вже припилено. Типово наше в Любі — засліплення цілком справного розуму надто владним серцем, цим джерелом як нашого багатства фантастичного, так і наших злигоднів, дослівно — незбагнених.

■

Люди поверталися з роботи до готелю «Золота корона» тичба за тичбою.

Дерев'яні підосви брезентових черевичищ нагально й тупо кришили цементові сходинок від партеру й до п'ятого поверху, гуркотіли — копита новочасної орди! — по дошках піддашшя.

З Віктором і Льокою віталися робітники, знайомі добре й здавна, подавали руки також земляки, вперше побачені. Таку гору почувань тяжко було б розкопати за десять років. Багато хто ледве кивав головою, дехто зупинявся посеред сходів і чекав, і намагався пробитися до новоприбулих. Анатолій, знайомий ще з Кам'янця Подільського, навіжений бурмило, розкидав три поверхи товаришів і — замучила його самота серед байдужих голів і сердець? луснуло вже терпіння?! — кинувся Вікторові на груди й гірко заривався.

Перший вечір у Штуттені перепаскудила Лисенкам їхня найближча сусідка.

Гістерична Марфа Андрущенко накинулася на Віктора в присутності ошелешених батьків з цілковито бездумними обвинуваченнями й базарною лайкою. Це він, Віктор, нарочито забрав у неї сина, Яшка, і влаштував його в Тешені в театрі. Це він, ірод, допровадив Яшка до концентраку й затягнув уже на його шиї петлю шибениці. Навіщо лишень вона погодилася на Яшкові вмовляння й поїхала з Лисенками до триклятої Саксонії!.. Віктор уже й тут знайшов Яшкові повію.

Одним словом: Віктор це пекельне кодло, це її, матері, вдовині сльози!

І Марфуша кинулася на Віктора, намірилася його покусати, видряпати йому очі, намірилася задушити пройду. Взута й одягнута, вона вила й скавуліла в ліжку до повернення сина від Люби зразу по одинадцятій і до недільного світанку.

Жоден з Лисенків за вечір не обмовився й словом.

Віктор улівся в свою постіль над мамою, головою до

лямпочок над вбиральнями, й започаткував під час повітряної тривоги опівночі «Штутценський щоденник»:

«Несповна доба в Німеччині. Ревуть літаки над нами й Ляйтцігом. Взагалі ж мої враження дивні: гармонія довілля з моєю уявою, передбаченням, навіть — сподіванням, точніше — жаданням.

«Зустріч з земляками. Розчулення поруч огиди. Народний трибун, зранку, пригадав, увечорі, ключі слова Шопенгауера про людину як „суверенну наволоч”.

«Силюся зарубати на носі, що нагромадження труднощів щойно починається. Перемога й свобода — за ними, за цими горами.

«Щодня вчуса розрізнати борошно, обмітки. Бо мушу в моторошний час залишитися собою».

У підвал готелю кинулися бігти всі дочиста. У мороку «домовини» прослухали «ляйтцігський концерт» тільки четверо Лисенків та їхня сусідка Марфа Андрущенко.

4

Затемнений гуртожиток тяжко долав сон. Недільний ранок заворушився щойно перед полуднем. Віктор і Льока одноразово сплигнули з своїх солом'яних гнізд на дерев'яний брук залі й одноразово притаїли подих: батьки, навпочіпки сидючи на ліжкові, мовчки чаювали. Мати подала татові намазану маслом і повидлом півскибку хліба. На пучках батькових пальців парувало блюдо.

Коли брати, поголені й «при краватках», повернулися до «вілли», на них уже чекала гостя: Іконнікова, Галочка. З плечей дівчини-вісімки точно по рубець важкої спідниці, костюм це темносинього сукна, спадав застебнутий ще прозорий плащ. Полиск його темnodимчастий, а гудзики під широким заворотом матеріалу — білі. Відразу запанувало враження грюнберзьке. Синій метелик з розчепіреними крильцями під волячою шиєю невблаганно підкреслював чоловічу фактуру її обличчя. Дійсно, не дама, а Тиціянові сеньйори!

В усьому повторене враження, навіть цілком чітке: мов

жуки, очі, мов штора, чорна гривка коштовного волосся на чоло й повз щоки, вуха, мов зібгане пальцями, глибоко роздвоєне підборіддя. Перевернуті дном догори й трохи святі конуси й конусики — її ноги, її руки.

Замість Віктора чи Льоки привітав дівчину Яшко:

— Тяжко повірити, проте я вві сні бачу й крізь сон чую гарних жінок!

Галочка, задоволена, сміючись, відступилася на два кроки, а Яшко ледве не вивернувся з ложа, ледве не ввірвався з курячого сідала, до того захотілося йому погладити ці чорні пачоси.

Лисенки, найголосніше тато, чмихнули зо сміху просто весело, Марфуша Андрущенко, захоплена синовим поривом, — іронічно, тонко, на філософський лад.

Коли вона синові пригоди з жінками не картала в самозабутті, вона любивалася й хизувалася ними!

— Обережно! — гукнув Віктор. — Ще епітафію доведеться складати святеннику!

Через годину остівське місто на п'ятому поверсі «Золотої корони» заворушилося рішуче. Кабіни ожили. Гопнув на Литовську вулицю лисий бурмило Анатолій, за ним слідом також сусіди. З вишитим кониками ярмом на шиї киянин довго пропашталакав зі старими Лисенками про Шлезьк і Саксонію. Зразу ж його наздогнали й, сонні, мовчки прослухали цю розмову присадкуватий телепень Василь Кривуля й гнучкий силач, зеленню підведено йому очі, Герман.

Льока вийшов, щоб роздобути на станції ляттцігську газету. Віктор устиг крізь парк і ліс дійти з Галочкою аж до річки, до Мульди. Крицева, зі срібним полиском, вода в ній здималася горою. Берег, мов кам'яний, обшито було моховинням і трав'яними подушками.

Галочці навіть подобалося, що Віктор спрямовував їхні стопи й унапрямував її зізнання про життя останнього півріччя. Його унятливість, його увагу дівчина трактувала як доглибне співчуття, як зацікавленість понятого любов'ю серця.

Місцями Галочка звужувала розповідь про задуманий нею роман до подій з її біографії. Віктор легко провіював її

слова, легко розпізнавав зернинки фактів і нарочиті применшення, учуднення й побільшення справжніх пригод, дійсних переживань юної перекладачки при частині польової жандармерії.

Віктор унікав додаткових запитань, не вимагав пояснень і узгіднення нашвидко вигаданих прикрас і ускладнень. Віктор приглядався, як від трунку надто відвертих спогадів хмеліла дівчина, як у неї калатало серце й малиновіли чорні очі. Пундикові губи на червоногарячій підбивці ладні були зрадити часом страшну правду й покаятися в содіяних гріхах, ладні були провини совісти підкреслити, безмірно поглибити, ладні були й обіцяти золоті гори.

Коли Галочка й Віктор перейшли лінію узлісся над водою й уперше опинилися над самою рікою, дівчина заговорила про наближення зламу в їхньому житті. На стежці до містка через канал, крізь зарості жимолости й горобити, йти довелося знову назирцем. Стовбури дерев у глибині корабельного лісу теж роз'єднували їхні руки й рвали на клатті розмову й настрій.

Галочка безнастанно оглядалася. Сумнів не давав спокою, чи наївняк і чистун не вражений жорстокістю щойно розказаних історій з життя її героїні, чи нездарисько розшелепав її фактично любовне освідчення й твердість її шлюбного заміру, не скороспілого, не часткового, не побіжного. Виринав він ще у Грюнберзі, над Вислою, в лісі. Тільки в той вечір зацікавлення Віктором розумно було приховати. Так само, як байдужість до Льоки й зловорожі почування супроти Ліди Панченко, фальшиво гостинної й нашорошеної до краю.

А Віктор почав настирливо допитуватися про подробиці психічних станів і досвідів російської дівчини з німецької жандармерії. У роман впліталися нові й нові мотиви. Тут і там яріли лелітки проминулих днів, спалахували гасочки нежданих знахідок. Поруч удалого формулювання то гіркої, то холодної думки, точно висвітлювалося переживання невинної дівчинки у вінницькому мешканні козиристого полковника. Допити арештованих щоночі й щирі докори сумління, болюче роздвоєння душі. Мовні труднощі й трагікомічні непоро-

зуміння на Правобережжі й на Західній Україні та в Польщі.

З дівчиною днювали й ночували шерехи замордованих з терновими плетеницями на чолі. Не цуралися її також образи катів найхімернішої вдачі. Ніяк було й нікуди їй утекти.

Знаючи свою балакучість, Галочка з полудня вже побоювалася, що запізниться на Лукуллів бенкет на її честь, влаштований директором Зайтцем у домі начальника станції, його приятеля з гімназійних років. Вона зрідка поглядала на годинника і знову брала покійного слухача під руку. Проговорила в цілому, майже без перерв, чотири години сповна. Пообіддя.

На розі, за два будинки від міської площі, Галочка взяла Віктора під руку, владно спрямувала їхню ходу понад шляхом, на Лятшцігську вулицю. Готель «Золота корона» над полакованим пасом чорного асфальту виглянув на цей раз із-за сірої, в пожовть, гімназії. Там на нього чекала родина, непокоїлася вже й сердилася. Бо що це, справді, за безглузде нехтування відпочинком, що це за огидне безволя й — кому, кому! — піддавання!

А Вікторові, щоб заспокоїти Галочку Іконнікову, довелося всю дорогу до «Гросни» настирливо доводити, що її розповіді він трактував, трактує і буде трактувати виключно як епізоди, як шкіци для майбутнього роману, що він і в помислі не може плутати її, особу автора, з героїнею розмальованого уявою твору. Так, незаперечний автобіографізм літературної творчості. Однак з такою ж певністю відомо про закономірність, природність, навіть конечність розходження між фактами життєвими й мистецькими, їхніми отже відповідниками. Письменник по-режисерському, мов кін, впорядковує дійсність, мов артистів — коли не поступається їм! — насажує героїв вигадки своїми ідеями й задумами. Найвигаданіший і найхімерніший образ розцвітає в мистецтві слова по цвинтарищах подій. Там, де зітліли колишні форми, де закілячилося безсмертне зерня.

Та справа ускладнювалася безнастанно.

Галочка боялася того клятого утожднення з героїнею власного роману. Для цього причин не доводилося шукати.

Голову здіймала людська обережність. Але дівчині тяжко було збагнути всю правду Вікторової думки про безуспішність, під мистецьким оглядом, всякого копіювання дійсності. Проте соромно було прохати роз'яснень та простих, по змозі, прикладів.

Галочку настравді турбувала Вікторова стриманість. І підмальованим добром і нарочито перебільшеним і випнутим злом вона поступалася героїні свого роману примусово. Щоб не вразити цнотливого товариша. Їй конче треба було знати саме про те, про що найтяжче було у Віктора довідатися. Невже синьоокий молодик взагалі ще не знав жінок? Невже його приваблювало б курча, а не зріла жінка й досвідчена дружина?!

Міські будови посеред толоки, полінійованої алеями й поцяткованої гайками, вдало й тонко домальовували сільський краєвид. А для «Гросни» знайшлося пристановище в яблуневих садах над коліями: до цегляного склепу під черепицею підведено було гілку залізниці, від міста прикуплено було на знесення квартал миршавих близнюків-дімків під зелено-жовтими банями дерев.

Директор Зайтц мешкав, поспішила розповісти дівчина, у багатоквартирному бльоці з суцільним бальконом над вікнами й таким же широким піддашшям над другим поверхом. Для Галочки знайшлося кімната в тому ж під'їзді, з вікном і бальконом, точно над розвезеним тягаровими автомобілями в'їздом на новобудову, над збереженим під контору дімком посеред глиняного розмаю.

Дивно, дивно. Поперше, Галочка вже зазіхала на Вікторову свободу, вже ревнувала його до родини, вже — на якій підставі? — вимагала... Подруге, виймаючи ключ з торбинки, відчиняючи двері на наближені сходи, вона заявила, що їй цікаво буде поспостерігати змагання підстаркуватого Зайтца й жовторотого Віктора за даму... Потрете, несподіванка, дівчина висунула шухляду коштовного столика до писання й кинула перед чорнильницею — на білому мармурі з жовтим розводом — рукопис, важку стопу жовтого паперу в зеленкувату лінійку.

Віктор сів у крісло. За годину він, з дозволу господині,

розмалював олівцем перший розділ роману, викреслив надто розгорнуті речення й цілі абзаци.

— Сполучіть залишене й вийде з вами написаного надзвичайно талановитий текст.

— Самі тепер сполучіть! — відповіла вражена Галочка.

У ту мить постукав у двері й, на запрошення не чекаючи, увійшов у напівтемну вже кімнату герр Зайтц.

■

Назустріч Вікторові підбігали квартали жовто-червоних садів на околиці міста й цегляних будинків у центрі. Пішоходи часом хвацько плигали йому під черевики. У голові вирував оркан заключень, самоповчань, напучень. У серці тяжко нуртувала плутанина складних почувань.

Чорт з ним, з днем! Та жаль наляканої вже, навіть ображеної, сім'ї!

Як гарно було б з рідними погуляти неділю в парку... Чи розповісти батькам, як гірко на душі, про Галоччин роман, її незаперечний хист до писання?.. «Обрадувати» справді батька, ще більше — маму, здивувати брата!..

А в Галочки значна глибина переживання, *Erlebnisfähigkeit*, також сортування вражень і нанизування їх на голки ідей у неї вроджені, підсвідомі. Вона почала здійснювати важливий задум. Не чекаючи, звичайно, на розумову зрілість і на збагачення не те що літературної культури, — грамотности.

Наївна дівчина рада, що вживає матеріал виключно свіжий. Вона боїться відстоювання фактів, як злежування й вивітрювання породи. Незамінна вийде чернетка справжнього роману!

Розмова про роман взагалі не відбулася. Галочка провела Віктора зі сходів і в дверях пожалілася, що їй і досі байдужа головна ідея твору. Запитала: «Добре це чи зле?» Її більше турбувала заключна частина й епілог книги.

Віктор устиг лише пожартувати. Мовляв, Гете ціле життя обдумував, проте до самого кінця праці не знав, чим закінчити «Фавста».

Часу тепер стало — хоч відгрибай!

Щоб забутися, Віктор настирливо відновлював у пам'яті часом прозові тексти, звичайно — поетичні. Шедеври української й німецької, французької й італійської мов. Лопата навіть допомагала йому згадувати вірші, обмізковувати свої старі переклади й карбувати нові рядки. Коли настрої не пасував до такого завдання, можна було півдня, копаючи щирець, досліджувати характер і перевіряти силу свого неблаганного, завжди майже чіткого, майже твердого передчуття. Самому цікаво було: по-німецькому він звав його не «Vorgefühl» або «unbewußtes Wissen», по-українському «знання» це невільно й вперто визначалося як «підсвідоме». Замість «позасвідоме». Сила це звички? Тягар автоматизму?!

Віктор перервав набридливу думку про складну зумовленість перекладницьких неточностей, помилок і штампів. Лопату, таку несподівано вузьку, проте неймовірно довгу, він по саму пельку, по заокруглену спереду крайку, загнав у суглинок і залишив постирчати трохи в землі. Не міг відірвати очей: здалеку розпізнавав найдрібніші порухи тіла... Батькове обличчя вправно й впевнено домальовувала уява.

Бочком, обережно вирвався він з гурту й рискаль свій поставив під чорно-жовту стіну. До нього кинулася мама. Злякалася, що він, спітнілий, скине шапку. Потім у глину вп'ялася Льокова лопата. На батьковому й на матиному пальтах повішено було сірі лантухи на шпагатинах, підперезані, на всякий випадок, — мотузками. Брат такого панцера й такої ощадности посоромився. Три пари ніг — Віктор глянув і на свої власні! — у брезентових страшилищах на дереви. Татові ноги, щоб не так мерзли, — по коліна в обмотках.

Чорне сукно батькового пальта з каракулевим ковніром, кораблик його шапки, і матиного — кава з молоком і скунс — запам'ятав Віктор пущьверінком буди. Розпізнавав їх на домашній вішалці в Сонтороді й на вішаках в обох мешканнях у Полтаві, як також, звичайно, татове в банку, мамине в поліклініці, попід сонгородською кооперацією й

мазанками та кам'яницями над вигоном, на шахівниці полтавських вулиць.

Нестерпно мале в усіх зимірах Льокове пальто з широким поясом на сталевій пряжці давно вже Лисенків змішило, проте козирилося й не піддавалося аж ніяк і нічому на світі. Черевиків у Льоки теж бракувало. На роботу довелося влазити в дерев'янки. Щоправда, останнім. Наприкінці другого тижня каторги, у п'ятницю.

На цей раз, під зиму, всі четверо, сім'я, потрапили в глинище. Віктор, оптиміст з «позасвідомим знанням», з передчуттям близьких змін у житті, щоб знічев'я не розридатися, вивернув пудову грудку ґрунту. Батько, мати й брат стояли на дні «братської могили» й мовчки дивилися на роботягу.

Як тяжко давалося Вікторові заспокоїти серце й вгамувати клятву уяву! Зате мозок працював наполегливо й цілеспрямовано. Радити йому, в цілому, не було підстав. Але цікаво було відкривати зворотний бік непринадних справ, нотувати спостережені в собі, в земляках і в чужинцях несподівані особливості людської натури, зокрема брати на облік пам'яті обуренням і зненавистю виявлені нахили характеру, свої й чужі.

Батько, мати й брат стали пересапнути попід стіною глинища, неподалік трикутного ковша іржавої вагонетки на хисткій колії, прокладеній вздовж днища прокопа під фундамент майбутньої фабрики. Уже вилито було рівно третину підвала. В ньому вже з літа спочивали після мандр чужиною сотки діжок українських соків і вина. Тепер докінчувано вибирання ґрунту під другу третину. В останню з них робітники не вкопалися ще й по плечі.

У понеділок, перший робочий день у Саксонії, герр Зайтц запитав Віктора, чи до кінця року, на його думку, закінчені будуть земляні роботи.

— До кінця якого року?!

Ранком Віктор був гостем Зайтца. Чверть години вони прогмоніли в конторі. Потім Галочка Іконнікова провела їх до дверей. Директор показав молодому Лисенкові забитий лантухами з українським цукром склеп над залізницею, кри-

вавочервону будову з цементовим дебаркадером на дерев'яних биках, наполовину присипаний горою землі, наполовину захряснутий неukoверзними бочками яблуневий сад. А зразу по тому Віктор, лопата в руці, опинився в глибині. Там була вже його сім'я. Там чекав на нього Яшко. Там, у ямі, з радістю зустріли його знайомі: Сюсюкевич, Анатолій, Герман і найближчий земляк Василь Кривуля.

Звичайно, радість оцього гатунку люди охоче замаскують, видають її за привітність і співчуття. Добре ще, як не звабить друзів нагода засміятися в очі відверто, познущатися з насолодою. Ще святе діло — непричетність, байдужість чужих!

Віктор глянув на Зайтца й весело посміхнувся. Щодо «гвіздочків» директор, звичайно, дещо перебільшив. Ще не було куди їх гатити. Але вже настав час виїжджати з Шлезька, на тяжкі чи легкі роботи. І це він мав на увазі теж. Проте смішно було, що хитрий Зайтц свою шлезьку обіцянку залишив у силі, просто пересунув її трішки в майбутнє. Адже Лисенки дістануть усе ним обіцяне. Згодом. Треба до нового року закінчити земляні роботи! А тоді буде куди забивати гвіздочки.

Батька напав «метафізичний страх». Здалося, наче життя тільки й залишилося, що в оцій ямі. Про порятунок фактично не треба ні думати, ні мріяти.

Мати, в перший день і завжди, сприймала події напрочуд тверезо. Відчувала ясно: «Не по нас сія чаша!» — Фізи́чно. Мала на увазі дуже просту річ — здоров'я.

Брат замовк. Знав, що для батька ця калабаня рівнозначна смерті, а підмінити його, на жаль, ніяк. Часом проривалася надія, що Віктор, як це було у сорок третьому в німецькому таборі для полонених, як це було в сорок четвертому в Мисловицях, по дорозі в Німеччину, одним словом, як це було завжди, вирветься з пастки й визволить з неї родину.

Льока та Яшко працювали посередині в ряду копачів. Батько й мати нагортали землю у купи. В товаристві старих жінок і чоловіків. Ціла бригада робітників у цей час виштовхнула перевантажену вагонетку з найглибшої частини про-

копу й набиралася рішучости й сили, щоб перемогти наступну висоту й опинитися в саду за конторою, перед горою ґрунту, новакові здалося, що магми. Віктор спокійно та розважно пішов на допомогу: трохи відіпхнув червонощогого Василя Кривулю — що за напасть! що за комізм! — у сірій будьонівці з п'ятикутною плямою на лобі, у чорній шинелі німецького поліція! — й наліг на полускану шкуратянку Германа. Спершу його руки, потім плече вперлися в іржаве залізо. Ноги шукали й знаходили надійне опертя, найкраще — лежень.

Нагорі, над яблунями й глинищем, над сусідами й залізницею, стало на душі весело. Дивись яка перемога!

Новак зразу й мовчки поріднився з незнайомими досі земляками й приглянувся до німецького дідугана, простоволосого, в зеленкуватому френчі, застебнутому на всі гудзики, Вільгельма. Будівельний майстер, крем'язень, почував досить сили, щоб з дня в день працювати поруч молодих остівців. Його помічник й одноліток, кривоногий ковтюх у капітанському кашкеті, теж Вільгельм, без крайньої потреби не вилазив з ями. Задихався.

Вільгельм I часто виявляв незадоволення. Багровів при тому аж попід сивий йоржик. У душі, здається, він ненавидів чужинців, але по-своєму й розумів їх, часом співчував їм. Вільгельм II звик не помічати співробітників. Також свого майстра й сусіда. Від рана до пізна колупався в саксонській землі, тхір, глист.

На цій горі підійшов до Віктора познайомитися донецький шахтар Галайда. Досі новоприбулий знав про нього обмаль: що кароокий сенбернар був найлютішим у гуртожитку критиканом і горланом. Від зненависти він часто густо наривав собі горло, траплялося — втрачав притомність. І ще слава супроводжувала його: відвертий ревнивець кохав, і теж до нестями, свою дружину Віру, боготворив свою дочку-підлітка, Валю. Справді, можна було чекати, що він прилюдно стане перед нею на коліна й цілуватиме їй руки, молитиметься й плакатиме.

По дорозі в яму, Галайда розповів новаку в чистенькому ще пальті про двох Вільгельмів. Вони разом з остівця-

ми розвантажували вагони з цукром, з бочками соків і вина, разом копали глинище під фундамент, разом заливали бетон. Поза роботою вони не хотіли бачити «Сходу». В нашівидко збитій ідальні в саду — їли вдвох за окремим столом...

Уже в Донбасі зрусифікований шахтар прозвав першого з Вільгельмів «Піщериба», другого — «Піщерак». Так його вухо схопило вимогу саксонців: «*Bißchen ‚rüber‘*» і «*Bißchen ‚rein‘*».

Точно за чверть до одинадцятої заревли сирени. Всі робітники кинули лопати й, обминаючи навантажену грунтом вагонетку, заспішили з ями, ринулися з подвір'я. Тільки Віктор, насупроти всіх, рвонувся в прокоп, своїй родині назустріч. І був ледве не веселий. Майже надхненний: отак передбаченню не підвладні обставини непомітно обгризуть каторжні дні, тижні й місяці!

Певність заливала душу, що людське терпіння міцніше й щільніше від примх і несподіваних випробувань розбурханого моря подій наприкінці війни, що відчай і безсилля обов'язково чергуватимуться з напливами радісних почувань і важливих просвітів у прийдешнє.

Це фактично проста думка, просте передчуття. Що промине й забудеться саксонська бувальщина, аж синя чорнота й мусанджове, часом і зовсім ясне, осоння цих тижнів чи місяців.

Повітряна тривога визволила тата з казкового сну, з «турецької неволі». Йому примарилося, що галеру розтрощено, що раби вже розбіглися понад садами.

Всіх лякала близькість залізниці. Принадним для літаків вважався цукровий склеп над розгалуженням колій перед станцією. Мама перша висловила думку про подвійне значення, про подвійну ціну для них повітряного нападу: це нагода вирватися з глинища й перепочити, це привід до роздуму над людським безголів'ям. Зокрема — про самознищення західніх, найкультурніших народів Європи.

Мама, як і Льока, зовсім нічого не переборщувала, як нічого й не применшувала. Знала, що майбутнє родини тепер залежало від багатьох непередбачених передумов, але також

від власних прорахунків, від помилкових чи рішучих і вірних рішень. Вона, як і Віктор, безнастанно поборювала відчай і безнастанно прислухалася до бадьорих ноток, що проривалися на поверхню настрою ранками, вдень і посеред ночі.

Всіх трьох найбільше лякало батькове безсилля.

Тато занепадав фізично, взнаки давалося серце. В нього пригасала воля до спротиву. Його переслідував страх, що через його хворості сім'я не зможе вчасно пробратися на Захід, що він стане для родини тягарем. Привід для радості був у нього дуже простий: якби тільки їхня чвірка була в зборі, біля нього, неподалік, якби тільки з ним говорили про серйозні справи або про цікаві речі.

Під час повітряної тривоги обабіч батька стояли під манастирем за околицею міста, під жовтим муром над осіннім ланом, дружина й сини.

Віктор жваво доводив, що вони, Лисенки, вже двадцять років прожили «на дні», що «саксонське глинище» це лише ковбашка на їхньому шляху. Він, Віктор, пам'ятав безліч страшніших днів. Тільки в холоднечі часового плину стали вони айсбергами. Декотрі з них притрусив сніжок гумору.

Біля ніг у Лисенків рижів бур'янець, зрідка попід жовтим муром червонів глід. Над ними, в полуднем ледь підігрітому небі, ножами поблискували й звірем ревли ешелони літаків. Лисенки й сусіди прикладали долоні до очей, вдивлялися, а Віктор поспішав до відбою закінчити цикл трагікомічних спогадів про страшніше за війну, про тридцять третій рік у Полтаві.

Як у недільне надвечір'я вся родина сиділа за столом і доїдала куліш, раптом відчинилися двері й у кімнату зайшла мамина сестра, сільська вчителька, з десятилітнім сином. Обое пухлі. Тітка, наче ображена, розплакалася. Похнюплений хлопчик стояв непричетний ні до чого на світі.

Як мама, виснажена хворобою й голодом, дістала пухтівку в будинок відпочинку в Пушці Водиці... Як вона там проплакала два тижні: на базарчику біля розвороту трамваю щодня докупувала собі брусок хліба, сідала на лавочці в сосняку попоїсти й згадувала голодних дітей, сім'ю.

Після тривоги й обіду в сарайчику під яблунями Віктор тричі випроваджував батька з глинища, відправляв погрітися в їдальню. Раз відвів його майже силоміць. І посидів з ним чверть години. Поговорили. З другої половини тижня, слава Богу, почалися дощі. Робітники натягли на голови й плечі башликом складені лантухи. Та на другий, на третій день вода залила глинище: по кісточки у верхній частині, по коліна — в нижній. Жінок відпроваджено було спершу замітати цукровий склеп, а потім відпущено додому.

Разом з мамою, накритий лантухом з-під цукру, попен-тався в «Золоту корону» й тато.

6

Віктор, це наче закон у родині, завжди першим захворював, зате видужував легко та швидко. Льока слідував за ним. Але йому припадало на горіхи повною мірою. Недуга виходила з нього, дійсно, грамами. Недомагання продовжувалися довго, мов висихали, мов забувалися. Останні роки піддавався недугам батько. Обминали вони в сім'ї тільки матір.

У неділю Віктор прокинувся вже здоровий. З насолодою одяг відпрасовані штани, у Грюнберзі роздобутий і перелицьований піджак, розлініяне буряковими нитками світлосіре тло, і, головне, взув звичайні черевики. У дзеркалі з надбитим краєм сорочка горіла, наче іній у полтавських садах. А червона краватка в чорну пружку й власне обличчя — тепер неодмінно нагадували йому університет і Київ.

Льока примусив себе встати з ліжка, натяг на себе цупку сорочку захисного кольору і риженький светер під сірий костюм, грубошерстий, з широкими, по передки латаних черевиків, штаньми. Він заперечив, що в нього підвищена температура, проте вже зранку прийняв таблетку аспірини.

Зразу після сніданку мама почастивала ліками також і батька. Він насолоджувався ранком і — в кутку гуртожитку біля вбиралень! — затишком. Хоч доводилося тикати

собі під ніс напнуту на палець хусточку й присідати на ліжко сяк і так. Намагався вчитатися в «Історію українського письменства» С. Єфремова. Бо почуття було таке: якщо поступиться й приляже, то відразу засне.

Яшко, гугнявий, застуджений, довго приглядався ще й до матиного дзеркальця в пунсовій оправі, — на всі боки смикав чорний метелик над білою маніжкою, перераховував волосинки щойно підрізаних вусиків над хтивими губами, з комічною цікавістю заглядав у власні очі й послиненим пальцем наводив свої виразні брови. Настрій був на самій грані невимовно щасливого й підмоченого.

На часі було б оце вислизнути з гуртожитку над готелем і за двадцять хвилин пришвартуватися до вагона за міською лікарнею. Та для красного слова він запросив, здуру навіть узявся наполягати, гостей на неділю. Звичайно, в надії поділитися тягарем з товаришами, сусідами. Захотілося нашвидко відбути їх, найпевніше, раз назавжди, познайомити їх, до речі, не так з матір'ю, як з Лисенками, а потім податися в гості, на цілий день і вечір, таки до гостей.

— Хлопці, — по-змовницькому прошепотів Яшко...

— По-моєму дівчата! — перебив його Віктор.

Посеред «Литовської вулиці», як на платформі станції, стояла Дора Семенівна Черепніна й розмахувала — мов на сміх — платочком. А Люба Христенко, схоже було, насилувала себе, боялася і сюди йти, і знайомитися з Марфою Андрущенко, чекала на Дору й... на лявіну подій, спершися об лутку вікна, в коридорчику біля дверей зі сходів. Спантеличена, збентежена. Галя Кухаренкова, ще більш зацікавлена нагодою побачити земляків, ніж перелякана, мліла поруч. Напівпритомна, вона про все здогадувалася інстинктивно, все дочиста нотувала в пам'яті. Вона знала, що Люба не погодиться прийти сюди вдруге, а її жага палитиме доти, доки вона не побачить свіжих людей.

Віктор здивував дослівно всіх. Він щиро зрадив гостям. З насолодою схопив простягнуті до нього руки й неждано притиснув Дору Семенівну до грудей. Лише стримався, щоб не обняти Любу Христенко, не розцілувати в щоки Галю Кухаренко.

Прихід гостей був для нього несподіванкою, приємною. Тепер нічого було думати про плян дня, млявого й уже наполовину надцербленого. Компанія господарів була в цілковитому розпорядженні гостей. Крім того, нове знайомство могло трохи підбадьорити батьків: які закрутки долі, які збіги обставин, які історії всередині двадцятого сторіччя!

Вікторів порив захопив і напівхворого Льюку, і — на кислому обличчі в нього досада, не переливки! — Яшка Андрущенко. Від Люби відступилися вагання, від Галі соромливість. Усі засміялися, коли Віктор розповів про норови цього міста в готелі й Литовської вулиці зокрема: як об одинадцятій шахтар Галайда «особисто» вискакує в підштаниках зі своєї кабіни гасити світло в залі, як за чверть години до повітряної тривоги, перед північчю, повертається з гулів Яшко. Потім він познайомив гостей з батьками. Та так, що люди відразу опинилися кожен на своїй стежці до земляка. На найближчій до серця.

Знайомство відбувалося бурхливо й привернуло увагу сусідів.

Яшко представив матері Любу. Та як! Майже святково, майже офіційно. Наче невістку. Галя Кухаренко знітилася й зиркала на скраклю в літній сукні, в покручах-шкарбунах. У той час Дора Черепніна вже тисла руки цікавим їй Лисенкам і ще байдужим їй Сюсюкевичам. Не припиняючи розмови з ними, вона зробила крок назустріч Марфуші й міцно потиснула їй руку. Глянула й посміхнулася, замість сказати два слова. Потім Люба з Галею підійшли до Лисенків, а Дора потрапила в кабіну до Людмили Валеріянівни й Никандра Овер'яновича. Бо на Литовській вулиці знялася безтолоч: до велелюдного товариства підійшли ручкатися кияни, інженер Анатолій та борець Герман, і полтавець Василь Кривуля, шофер. Більш мінорні, ніж мажорні гами й хававання голосів раптом проривав гомеричний періт. Сміялися гості, сміялися господарі.

Галя Кухаренко зворушила Андрущенкову й Лисенків. Запала їм у душу також Люба Христенко, дівчина вже вироблена й ще свіжа-свіжа. Чорнявий і чорноокий жучок теж прилип душою до земляків. Найбільше до Андрущен-

кової. Але доброту вусатого Лисенка розкушено було також відразу. Вікторова мати насторожила остівку з Харкова: не під силу було їй знайти полюси в такому характері, забрак-ло їй снаги й досвіду... Тому дівчина, сама собі дивуючись, затанцювала перед жінкою, виявила нахил до самоприни-ження, прислужництво.

Дора Семенівна порозумілася з Сюсюкевичами. Най-дивнішим здалося Вікторові, що Никандр Овер'янович, свя-тенник, розшукав Бруно Цапліса й запросив юнака до своєї кабінки на розмову з Черепніною.

Лотиш, відомо, мріяв про армію, прагнув вирватися від матері й повоювати. Щоб Сюсюкевичі, чернігівські русо-філи, сказали Дорі про молодих Лисенок і Яшка, можна було здогадатися. Як земляки й добрі сусіди, вони, не треба сум-ніватися, дали їй розумну пораду: лише тонкість, обереж-ність і підступ можуть допомогти, можуть вирвати маминих синів з дому на фронт.

Черепніній і Сюсюкевичам снилася оновлена Росія. Си-річ реставрація.

Андрущенко не сумнівалася, що Дора Семенівна ціл-ковито панувала над Любою й Галею. Мама тільки поважа-ла таких от людей діла й волі, проте цуралася їх, не любила. Тато уник думки про ледве знайому жінку. Боявся осудом обтяжити сумління, взяти гріх на душу.

Марфа Андрущенко, схоже було, справляла весілля. Назверх спливали дуже глибокі почування. На важливу здо-бич натрапили й прилюдно дерли, пожирали її зголоднілі думки. Неждано виявилось сусідство саме далеких і воро-жих одно одному жадань і вимог, розрахунків і плянів. Не могла не здивувати неможлива — можлива! — строкатість і випадковість наших поривів, неузгідненість наших власти-востей, якостей.

Гістерична Марфуша щоночі кляла Любу Христенко разом з її родом. Сьогодні вона, коли б тільки сила, одру-жла б сина. Не питаючи. Їй боляче було, що Яшко і Люба звичайні знайомі. Як от Віктор, приміром, і натоптана — також і підтоптана! — рижа кацапка Дора. І справа була не тільки в хизуванні перед сусідами, ні!

Віктор що не день, то певніше доводив безпосередню залежність недостатньої раціональності суспільної будови, лише сповідної влаштованості життя на планеті від звичайної недозрілості людського мозку.

Часто серце холонуло й зупинялося. Вже роки зустрічей з людьми особисто йому цілком байдужими, фактично, протипоказаними. Бліді або й потворні образи природно й безболісно спадали на дно пам'яті. Відомо, звичайно, що всі знайомства з людьми назверх вивернутої безодні життя — коштовний досвід. Та вплив його надто посередній. Це таки торішнє листя. В чистій формі від нього нічого не залишається: «Rien ne m'est plus. Plus ne m'est rien!»

Вікторові цитати! З ранньої юности доводилося то маскуватися цитатами, то маскувати небезпечні цитати.

О четвертій годині Віктор залишив ареопаг. Дора й Анатолій довели, що в житті головне те, що добре, проте сварилися, кричали на весь ресторан. Найбільше дратувало їх розходження в розумінні притаманної життю тіні, добром зумовленої жертви. Лікар рішуче брала на себе відповідальність і будь-який тягар. Боялася тільки животіння. Інженер безконечно розраховував і перераховував: зводив сумний бік речей до мінімуму. Надіявся відкрутитися, уникнути в житті — розплати.

На п'ятому поверсі царювала тиша... В дверях зустрілася литовська пара: блідий чоловік, радше юнак, з вівським волоссям і його дружина, ще зовсім дівчина, костиста й висока блондинка з чорними очима. Тато лежав одягнутий, з книжкою на грудях. Розплющив очі й посміхнувся. Мама присіла на край ліжка й розглядала родинні фотографії. Зразу запитала про Льокове самопочуття.

Виявилось, що Льока до сліз смішив товариство, що гостям сподобався ресторан. Особливо — рожеві простінки переділів, трохи схожих на театральні льожі, і, на кшталт залізничних, лави, оббиті жовтогарячою шкірою-ерзацом. Добрий був настрій. Галя Кухаренко пишалася довколишніми розкошами до самозабуття. Губилася в дивних помислах. Мандрувала, дитина, країною гаїв, потоків, озер.

Карла, донька власниці ресторану, принесла кумпанії спершу по порції картоплі з дрібно накришеними огірками, їхній *Stammgericht*, потім іскристі скляночки для соків і фужери для вина. Марфуша Андрущенко передала в ресторан миску смаженого сала з цибулею. Анатолій і Герман — Василь Кривуля непомітно зник — заставили столик під лямпою з китайським абажуром пляшками напоїв, заткнутими неукверзними корками й просто папером, газетами.

Доки Віктор повернувся до товариства, суперечка росіянки Дори з українцями Анатолієм і Германом набрала вже дивного, на перший погляд навіть різкого характеру. Кожному з них, поперше, неждано відкрилася своя правда, така переконлива й фронтальна, подруге, кожен з них давно вже тужив за товариством, і тому клятий супротивник — кожному так подобався. П'яні, ладні були боротися й битися, плакати й цілуватися.

Анатолій, мов кожух, скинув з тіла звичну одутлість, а з лисої голови — «жовту диню». Мов вогні цирку, на весь вечір спалахнули щоки й очі борця Германа. Обом їм подобалося насідання зарозумілої росіянки, приємні були їм тиха Люба й чистосерда Галя. В бою Анатолій виривався наперед і зблизька любувався Дориним завзяттям, її розтривоженою красою. Герман мусив часом «поставити жінку на своє місце». В цілому ж він не міг надивитися на її розлютовані губи, на припливи рожі й блідости на щоки, на її обрубане над карком барвне волосся, на її м'ясисті руки в піврукавчиках, на її золоту блюзу з зеленими смужками понад гострим вирізом на грудях.

Віктор і Льока переглянулися. У присутності Люби Яшко тихо, проте нестерпно авторитетно заявляв про свої, виявляється, гранітні переконання, про свою, Господи, філософію, здається, історії. За ним слідом відповів український київський борець Герман: жінка, мовляв, підбрала й висловила те все, що в наш час уже ніхто з українців не в силах знести. Він не кричав, не бешкетував, але міг, здавалося, прилюдно схопити гадюку під голівку, мовчки задушити гідру. Трохи роздрочена Льокою, кинулася на Дору навіть Галя Кухарен-

ко. Дівчинка, роздратована людською нетямущістю й незгідливістю, рекла істини, хоч ніхто її не слухав.

Люба не цуралася товариства, проте їй досить було одного Яшка.

Люба рясніла від гри нею переломаних світел і тіні. Вона спалахувала до невимовної висоти, проте безшелесно. Від щастя в неї часом сумніли очі.

Віктор і Льока охоче підстьобували то Дору, то Анатолія й Германа: добивалися гостроти висловлювань, ясности позицій та рівноваги сил суперників. Вони часто підтримували несподівані твердження й роздухували незугарні думки. Самі ті, які Анатолій і Герман гасили найзапопадливіше:

— що в наш час послабли міжлюдські зв'язки й зобов'язання та зник, нікого вже не приваблює, чистий ідеалізм і щира доброчесність;

— що в наш час до дна виявлено й багаторазово доведено міщанське чи буржуазне нутро обожнюваної народниками людини праці;

— що Росію заїла короста сповидної м'якості, поступливості й простоти її характеру й побуту. Їй би прищепити європейську повагу до особи;

— що Україна вже мертва. До того довів вже давно зубожілий історичний процес, занедбання, перш за все, мови й культури. Україна не має будучини, бо їй бракує культурної верстви народу, осердя нації.

Віктор спостерігав ширяння Дориних думок, звичайно, буденних, але висловлених пристрасно, і прислухався до її цілком мужицької мови. Особливо гідко артикулювала вона російські числівники.

І жаль, і солодко було чути й бачити запопадливу оборону всього рідного земляками.

Надворі було вже темно. Щільником нависла над міс- том мряка.

Віктор і Льока розпрощалися з гостями на пішоході перед зеленою брамою готелю. Неприємно вражений Дорі на здивування. Адже вона цілий вечір силкувалася сподобатися Вікторові. Зате Анатолієві й Германові на радість.

Вони підхопили Дору під руки і жінка перелетіла через наліту асфальтом вулицю.

■

У наступну неділю, через тиждень, гуртожиток знято було на ноги о п'ятій годині ранку. Коли Віктор лупнув очима, біля батькового ліжка вже красувалися зелені плечі й зелений шолом цибатого поліцає. Тато, кострубатий і бородатий, стояв ще без сорочки, в майці, й безуспішно цілився попасти ногами в холоші штанів. Мама намагалася прикрити нічну сорочку спідницею. Вся «Литовська вулиця» повисовувала з-під ліжок скрині й лантухи. Сюсюкевичі, Никандр Овер'янович і Людмила Валеріянівна встигли ще винести з кабінки до вбиралень по відру, безсумнівно, вина. Може, вина з цукром.

— Схоже, що нас за компанію розстріляють, — сказав батько й допитливо глянув на сина.

— Схоже, що з великої бурі та буде малий дощ, — відповів Віктор.

Обшук і арешти продовжувалися до сьомої. Безсловесні поліцаї, наче гвардійці почесної варті, вивернули гуртожиток дном догори й забрали п'ятнадцятеро остівців. Тих голів родин, у кого знайдено було запас вина й цукру. В каталажці опинилися Сюсюкевич і Галайда, Василь Кривуля і Герман. Анатолій соромився комерції та ще й по-німецькому навіть не мекав. А Яшко Андрущенко, аристократ і мистець, не міг ні «грабувати награване», ні навіть привласнити знайдений на дорозі гривеник. І лише в товаристві, за парадним столом, насолоджувався келихом вина: пив, як і палив, власне, напоказ.

В одну мить гуртожиток висипав на подвір'я й на вулицю. Та ні заарештованих, ні поліції не було вже й близько. Через півгодини пані Сюсюкевич і юрба переляканих родин виштовхали Віктора з дверей п'ятого поверху на сходи. Через годину Віктор уже ввірвався в мешкання директора Гросни.

Герр Зайтц, золоторотий і рожевий, вийшов до нього, спроквола зав'язуючи шовковий халат, чорні карти на синьому тлі, чорна вилога, і спокійно запросив раннього гостя до своєї кімнати. У ліжку у нього лежала, встигнувши на швидко напнути під горло ватяну ковдру, рожеву з волошковим полиском, — Галочка Іконнікова.

7

До ліхтарів над Литовською вулицею нікому не було діла. Віктор сам погасив їх, як тільки дописав щоденник. Хотілося, щоб голова на ніч прохолола, забула про обшук і арешти, щоб розмаялися жахливі привиди.

Та думка чітко роздвоїлася. Половина виконала наказ і взялася вибирувати уламки під цю пору нікому не потрібних гадок і кусні звичних для Віктора тем. Половина ревно взялася полювати дивовижі, до ранку вивертати пам'ять і розмальовувати уяву.

І в найхолодніших рядках щоденника самі собою підбиралися багатозначні натяки на нездійсненні вже наміри. Мов цезура посеред вірша, наскрізь зяяли сумні збіжності, нагадування про трагізм творчості й буття.

Завжди найутішніше — навіл з недосяжним. Звичайно: вже в задумі — поразка.

Щоб ненароком не згубити виписку з історії німецької музики, власне, щоб її нарешті позбутися, Віктор перепи- сав у щоденник відомості про Бахове «Мистецтво фуги», на- писане напередодні смерті, а вперше виконане таки в ляйп- цігській Томаскірхе... щойно двадцять один рік тому, — інструментування В. Грезера.

Геніяльний твір обірвано на двісті тридцять дев'ятому такті... Філіпп Емануїл, син, помітив ці «контрапункти» таким написом: «Працюючи над цією фугою, після викін- чення теми В — А — С — Н композитор помер».

... «В саду на околиці Штутцена — яма, глинише. А двадцять кілометрів звідси — Ляйпцір: Deutsche Bücherei, Thomaskirche, Insel-Verlag, Bauhaus am Augustusplatz... Зов-

сім неподалік Völkerschlachtdenkmal. Та в моєму житті найбільші бажання здійснюються лише як карикатура, як знуцання, як пустопорожня форма чи натяк. Вже на віки вічні обірвано мої філологічні студії, спробами залишилися мої романи й драми. Кого поза Україною принадають мої переклади німецьких, французьких та італійських поетів? А якими маршрутами поїхав я Заходом!»

Пам'ять, клята, вишукувала коли не обірваний смертю твір, то старістю зібганий творчий доробок геніяльних диваків. Поруч згадки про Баха рука викарбувала назву тритомової праці Ромена Ролляна про Бетговена: «Невивершений собор». Зразу ж виринула думка про Генделя як батька бетговенського мистецтва й твердження — знову Роллян! — про «точність музики». А вона ж така, як і точність поезії, як точність мистецького образу взагалі?..

Поборником точности й однозначности прози був Фльобер. Ця боротьба за стиль, вважав таки Р. Роллян, урізала, притьмарила, пригасила філософію, світогляд і взагалі індивідуальність Фльобера. Так само Л. Толстой прив'язав на власну шию клумак толстовства. Звідси, до речі, красне слівце Шарля Морраса про Толстого як «теоретика дикунства». Щоправда, Чернишевському навіть роздуми молодого Толстого здавалися «умственной шелухой».

Віктор засунув нотатник під серце приготованого вже на роботу піджака, зліз зі свого хмародера й погасив місяці над Литовською вулицею. Але спокій так і не настав до самого ранку. Коли в залі погасло світло, жаль стало, що для рівноваги він не згадав у щоденнику про Стрінбергове захоплення Толстим або про Шіллерову «Оду до радости», цю позичену в народі пісню, цей промінь світла й тепла. Така вдача і пісні, і поета, і композитора: одна з вершин світової культури. Потім до компанії Баха й Бетговена, Шіллера, Фльобера й Ролляна пристав Шопенгауер: нежданним для Віктора, й багатозначним та глибоким, було вичитане ще в Києві свідчення про музичні симпатії похмурого філософа — Моцарт і навіть Россіні!..

Під ковдрою — бо куди ж втекти від кров'ю пройнятого світла?! — розрослося бажання повернутися до щоден-

ника. Віктор навіть злякався, що згодом вже не зможе розшифрувати надто круто замішані думки:

«І. Типове для нашого часу — як сповидно земне. А позачасове — бо вічне? — як сповидно ідеальне.

2. Відповідно до попереднього: змінність і багатозначність сутей — як сповидна природність і норма сущого. А сталість і однозначність — як сповидна статичність, мертвотність і як заперечення в підсвідомості вже визнаного й тронізованого руху».

Пів ночі Віктор дарма намагався зібрати докупи й підсумувати висловлювання Г. фон Гофмансталя про час, його непомітний людині плин і його осідання в душі й довкола людини. Час нічого на світі не здібний змінити, час не залишає нічого на світі незмінним. Ціла доповідь марилося Вікторові на цю тему. Тільки: де? В глинищі посеред Саксонії? В університеті над Києвом?!

Пам'ять у цю ніч сповна виявила свій норов, і примхливий, і зрадливий. Про око замовця вона наче силкувалася розшукати вірші поета про час, а насправді вона слово по слову зносила інше гніздо Гофмансталя, теж напівзруйноване, забуте:

Ganz vergessener Völker Müdigkeiten
Kann ich nicht abtun von meinen Lidern
Noch weghalten von der erschrockenen Seele
Stummes Niederfallen ferner Sterne...

Останній раз у Полтаві прочитані, у Полтаві й залишені рядки. Чи пам'ять збереже їх докупи?!

Та вони вже унапрямили розростання передранкових химер листопадової ночі. Зрідка думка пробуджувалася та ясніла, бо перед світанком дуже налягав на неї сон. У дмить просвітлення свідомості йому так ясно ставало, що він не хоче й не може трактувати себе поза своїм народом, не хоче й не може ставити себе над будь-ким зі своїх земляків. Хоч як це дивно звучить, а їхня єдність фактично містична, людська й понадлюдська одноразово. Вікторові простіше й легше

бути з своїми рабами, ніж з чужими рабовласниками, з жертвами, ніж з катами чи навіть байдужими, літеплими.

Зразу й дуже чітко виявився похідний характер, другорядність його багатьох, інколи давніх, ідей. Поміж ними — Рах Еуропаєа та інші. Надто мозолили душу образи земляків у нещасті, втома, як сказав поет, забутих народів, одним словом, падіння далеких зірок.

Коли Марфуша Андрущенко й Цапліс-Лук'янова просипалися, коли виходили на працю — нікого з робітників не цікавило. Люди поспішали під яблуні — на куліш: сходили на дно кам'яної цямрини подвір'я, в туман або під дощ, через високу фіртку в зеленій брамі потрапляли в асфальтовану ущелину вулиці й поодинці, нарами та гуртами пленталися, озуті в дерево, на край міста, до борознами накраяного болота в воротах, перед конторою й териконом щирцю, поміж глинищем і червонобоким пакгавзом над залізницею.

Старі Лисенки виходили з дому разом з найпершими. Віктор і Льока, обов'язково з Яшком, — з останніми. Проте вони наздоганяли батьків якщо не в багнюці перед будівництвом, то в дверях їдальні, Снідали завжди разом, за одним столом.

Не встигли робітники зідрати захльостаний дощем ґрунт, не встиг Віктор розігрітися, як над край глинища прибігла Галочка. Так рано відгукнувся на телеграми Гогенгайм над Райном. Найперше, розрахунок був безпомилковий, обізначалася перелякана за долю заарештованих Ліда. Слідом за нею телефонував власник фірми Якобі й генеральний директор — Кеніг.

Поза Вікторів розрахунок вийшло інше: герр Зайтц ночував цю ніч, після бенкету, в начальника станції Штутцен, у конторі з'явився вже після третього виклику Кеніга й другого Якобі: після обіду.

А Віктор дуже не хотів завдати Зайтцеві неприємності. На меті було інше — тільки підштовхнути, заохотити Золотозуба. Надто вже спокійно сприйняв він арешт остівців. Не могло не виринути підозріння, що він сам доповів

поліції про розкрадання майна фірми українськими робітниками.

Зайтц, замість відповіді перечуленому Вікторові, підніс дівчині срібний портсигар і, поштиво нагнувшись до ліжка, викресав з запальнички дивний вогонь, мосяжевий з голубою шапочкою. Пальці директора засвітилися наскрізь і потепліли, мов стеарин. Тінь жовтим квачиком у білих пелюстках майнула по обличчях коханців.

Вікторова телеграма потрясла Лїду Пашенко. Ранком вона неждано легко додзвонилася до «Гросни» в Штутцені й так кричала, так вимагала подробиць від Галочки й Віктора, що ледве не поглушила товаришів, ледве не зіпсувала телефон. Кожен з заарештованих був їй дорогим: соромно було виділяти з компанії будь-кого. Проте найближчим з них був їй Анатолій. Страшно було навіть подумати про долю Сюсюкевичів: діждалися дитини!

А Галочку Іконнікову збентежив не обшук у гуртожитку, не арешт остівців. Їй трохи прикро було, трохи й цікаво, трохи смішно: треба було Вікторові застати її в ліжку директора! І «Зайчик» впустив його в кімнату так охоче! — Це в нього вийшло не спроста. В такому вчинку найбільше хвалькуватости підстаркуватого мужчини, хоч не забракло Золотозубу й звичайного хамства, вродженого й нажитого.

Галочці ввижалася розмова з Віктором насамоті, в парку. Вона формулювала — тільки не випускала поза частокіл зубів, поза вали губ! — дуже ваговиті пояснення про своє становище й свої погляди на співжиття дорослих людей, прохання позбутися забобонів і наївних поглядів на гранично прості, в суті справи, речі. У думці Галочка прикинула можливість сміливого контрнаступу й ударну силу свого озброєння. Тут були сльози й поступливість, уміле самовиправдування й нахабство. Цілком ясною була мета: Вікторів холод, його безсумнівне уникання близькості з нею, кохання... штовхнули її в ліжко плямистого Золотозуба!

Сам Зайтц не палив, але цигарками й вогнем почагував свою секретарку й гостей. Віктор стояв перед вікном і ди-

вився на глиняну повінь після нічної плови, у яблуневий сад. Раз промайнула свідомістю легка тінь думки про дівчину в ліжку директора: тепер цікаво буде спостерігати її намагання виправдатися, тепер відкладаються твої, голубочко, натяки на любов, майже на шлюб! А схвилювала — замкнутість директора: не було певности, чи він мовчки роздумує над подією в готелі «Золота крона», чи він просто відкладає неприємну новину на пізнішу годину, навіть на інший день.

Так не хотілося нагадувати Золотозубу про небезпеку для фірми і для нього особисто в разі засуду, розправи, страсти остівців. Так не хотілося від Зайтца будь-що вимагати та ще й покликатися при тому на Якобі, на Кеніга, на традиційну гуманність «Гросни»!

Віктор обійшов писемний стіл, поставлений перед вікном, розчавив, понівечив цигарку в глибокій попільниці, схожій на блюдце з темнозеленого скла, і впритул підійшов до шовкового халата, до чорних карт, розсипаних на синьому полі.

— Ви добра людина. Ви нікому з остівців не спричинили зла й на копійку... Прошу вас негайно втрутитися в цю неприємну справу! Вирвіть заарештованих з рук катів! Поверніть батьків дітям, чоловіків жінкам! Усі надії на вас одного!..

— Даремні ваші лестощі, даремні ваші надії! Будьте певні, що я вже маю думку про ваших людей, про всіх вас без винятку. Без винятку! За грабіжників, за злодіїв я навіть не подумаю заступатися... Це вже занадто. Це проти моєї натури, проти моїх моральних засад, пане Вікторе!

Віктор надто добре знав натуру директора. Про його моральні засади...

Довелося мить перечекати: спалах гніву в душі зустрівся з прибоєм, з хвилями сміху. Справа була надто важлива і розум застопорив як кілька проектів різкої відповіді святеннику, так і вал немилосердного знущання над «міщанином шляхтичем». Не відповідний час був для нагадування, що голодні люди брали, власне, свій цукор, своє вино, що то німці чужу сировину потрактували, як власність. У

присутності перекладача з жандармерії не було охоти згадувати, що здогадливіші з німців уже давно уникали непорозумінь з чужинцями й відхрещувалися від награваного.

Віктор обмежився умовлянням Зайтца, проханням змінити своє надто поспішне рішення. Через годину він розпрощався з замисленою Галочкою і розгніваним, насправді до нестями збентеженим, директором «Гросни». Вже ясно було, що Зайтц вдасться до іншої крайности. Вже не можна й не треба було його змушувати й прискіпувати. Галочка безсумнівно теж штовхне Золотозуба в потрібному напрямку. Все це добре. Та покластися на вміння й на вплив директора Зайтца в Штуттені було ризиковано. Прямо з фіртки перед будинком Галочки й Зайтца, найближчою дорогою, Віктор пішов на Станційний майдан, до телеграфу, й послав на Райн три блискавки: Якобі, Кенігу й — землячка, киянка! — Ліді Пащенко.

У понеділок, не зважаючи на гульню до світанку, Галочка Іконнікова прийняла Лідин телефон. А слідом за ним — і Якобі, і Кеніга.

Зайтц прийшов у контору після обіду. Йй розгнівався. Щоправда ненадовго. Чи за те, що Галочка його вчасно не розшукала, чи за те, що Віктор телеграфував у Гогенгайм. Проте директор перегорів за дві хвилини. І Кеніга, і Якобі він запевнив, що справу з арештами вдасться поладити дуже легко й швидко. Якщо не сьогодні, то завтра робітники будуть звільнені й повернуться до праці. Несподіванки в даному разі виключені. Адже Штутцен це його рідне місто...

Та приємне самопочуття зів'яло враз, пересохло і розвіялося, щезло. Мить тому, в дверях кабінетика, так приємно турбував занадто накрохмалений ковнірець, запах французького одекольону сягав так неймовірно тлибоко. В дзеркалі зазмерло від захвату чудово впрасоване пальто. Заметушилися назверх байдужі кругляки сірих очей: їм з-під волохатого шалика хотілося викопати краватку василькової барви й розгребти одяг до рожевого скла й бронзових шворінців, до масивних запонок на манжетах сорочки.

Для Зайтца це був справжній провал. Щоб звільнити

робітників з-під арешту й ліквідувати цю справу, в Штуттені більше тижня просидів генеральний директор Кеніг і на три дні приїздив до Саксонії, побував і в Берліні, сам Якобі.

Людей звільнили наприкінці другого тижня арешту, в четвер під вечір. Вони ледве дотьопалися з повітової в'язниці до готелю «Золота корона», ледве зібралися на п'ятий поверх.

Коли Лисенки та Яшко Андрущенко повернулися з роботи додому, Василь Кривуля спав уже, Герман, з розбитим і запухлим обличчям, теж лежав, але запримітив Віктора і, мов у щілину, сунув у його долоню кінці своїх пальців. Згодом пані Сюсюкевич, вагітна, жовта, надумала подякувати Вікторові за допомогу — раз з нею і двічі з гуртом жінок ходив він до поліції — та забула про свій намір: стояла, впершись чолом у край ліжка, й глitala сльози. Тільки й змогла промовити, що чоловік забрався на постіль і спить, стогне, що йому напевне повідбивали печінки, тельбухи.

8

Шкульний дощ ліпив два тижні без перестану. В глинищі можна було ставити ятері.

Сивий Вільгельм у зеленому френчі двічі ганяв людей у яму. Обидва рази, мов на сміх, у понеділок уранці. Під обідню пору, майже самочинно, робітники опинялися вже під дахом. Дехто в їдальні, багато хто доривався до винного skleпу, цілі гурти трударів прямували до пакгавзу над залізницею.

Віктор до повітряної тривоги вранці писав у їдальні листи, звичайно — Лялі, в Галле, нотував у записнику події довкола арешту остівців і найнесподіваніші слівця, діалоги зі своєю братією, зауваги про свої колишні й теперішні пляни, подумки з різних приводів.

— От так диня! От так гарбуз! От як Анатолій! На дні глинища повідав мені, що *Edelweiß*, *Leontopodium alpinum*, по-українському зветься — білотка!

— Це логіка, виявляється, а не її заперечення: тільки б звільнили бранців, полонених та ще й заарештованих, — і я візьмуся та закінчу Мерікового «Моцарта», відберу, й спробую силу, для перекладу досяжні мені тексти Рільке. Боюся засохнути, радше, розтанути, одним словом, зникнути або стати покидьком. Відчуваю потребу в плаванні: «*Navigare necesse est!*»

— Без свободи політичної, без свободи будь-якої, наче за дужками, ще залишилася мені свобода мислі.

— Хлопці заманили мене в підвал на вино. Приводів вигадали два: 1) зажадали інформації про долю заарештованих, про несподіваний приїзд Кеніга, про набір теслярів до Гогенгайму; 2) попросили, сміючися, перекласти слово «Шляух» на «людську мову». Не повірили, що російський термін «шлянґ» такий же «чисто німецький».

— Навпіл тріснуло серце:

Мама до того вимиває й висушує взуття, що дерев'яна підощва стає схожою на старі ночви, а брезент на добре вимочену й на сонці висушену ганчірку... Тато щоранку боїться його забруднити, — доки не захрясне в глині, в болоті. А сьогодні, настрашений снами, переляканий новинами з великого й малого фронту, побачив на черевіку масний квач gleю і не витримав — та ще не зміг нагнутися! — заплакав...

Вікторові просто ніколи було бабратися й длубатися в ямі. У листопаді вона справді нагадувала терарій, притулок для земноводних. А люди в ній — тереодонти, звірозубі.

Найзвичайнішою з подій було щоденне перелітання через місто англо-американських бомбардувальників. Більше схвилювала друга в житті зустріч з Кенігом і з Якобі. Дуже вразили родину, прибули в один день, лудовий пакунок харчів і, разом з майном фірми, три лантухи картоплі, неждано-негадано прислані Лисенкам їхніми господарями в Грюнберзі, до речі, поляками.

Якобі, негайно після наради з Зайтцем і Кенігом, зажадав побачення з Лисенком.

Галочка знайшла його в пакгавзі, в коридорі на другому поверсі, над сходами. Сидів за столиком чергового, під

лямпочкою на довжелезному шнурі, й дорізьблював пером сторіночку вбогого нотатника.

— І Якобі прибув? Отже кепські справи... Що ж я можу таким зубрам порадити? Чим же я можу нашим людям допомогти?!

Галочка зразу спалахнула, розсердилася, згодом спостерігала товариша з цікавістю і вже спокійно чекала, доки він мив свої дерев'яні черевики й руки, доки він роздягся в конторі, повісив пальто й поклав на сітку залізної вішалки свою ватяну кепку.

А розмова в кабінеті директора відразу набрала гострого характеру.

Золотозуб, і посірілий, і прикрашений рожевими плямами, сидів на своєму місці, за столом. Надто збентежений і майже ображений, він ладен був уже плюнути на переговори з поліцією й розпрощатися з фірмою і Штутценом. Поруч нього возсідав генеральний директор, схожий, взагалі кажучи, на випадково підрум'янену, власне, перепечену діжку пухкого тіста. Кеніг точно відчув, і ясно натякнув на це хазяїнові, що звільнення остівців з в'язниці можна добитися. Проте його пантеличила напруга потрібних для цього зусиль, пов'язаних навіть з певним ризиком, як також непомірність ціни: до чого можуть змусити обставини!

Зайтц не хотів бачити Віктора. Генеральний директор неохоче привітався. Лише Якобі зрадів свіжій людині. Встав зі шкіряного крісла перед столом і рішуче пішов молодому чоловікові назустріч. На всю довжину свою розправила посеред кімнати його кукурудзяна, жовта, вкрита рудим, навпрост червоним волоссям рука. На ній, знайома з Грюнбергу, обсерваторія до самозаперечення ускладненого годинника й символ напрочуд багатозначного сплетіння людських доль — золота обручка.

Золотавому й червоноволосому надзвичайно пасувало вбрання, — морська хвиля. Так був він одягнутий і тоді, в Грюнберзі. Але за півроку людина помітно прочистила ліс своєї свідомості: порізано зайве гілля, обчухрано зайве ли-

стя, впорядковано квітники. В цілому — проявлено характер людини, її духовий ландшафт.

Якобі збагнув становище фірми й становище Німеччини: ладен був обірвати справу з остівцями за будь-яку ціну. Віктора покликав, щоб подякувати за вчасне попередження, за втручання в це насправді складне діло. Зайтц непомірно перебільшив свої впливи в Штуттені.

Обопільну симпатію Віктора й Якобі неждано було зметено зі столу, мов крихти. Добрі наміри були теж роздрібнені. Зустріч, у першу мить привітна, перетворилася в безцільний фактично поєдинок. У змагання вже після рішення вирвати заарештованих з рук поліції.

Дивне непорозуміння блискавично розрослося в суперечку.

Якобі, першим ділом, прокляв той день, коли йому заманулося заснувати філію своєї фірми в Києві, коли він пов'язав своє майбутнє з долею сотень остівців, чужих німецькому поняттю про порядність і мораль робітника. Щойно було узгоджено час побачення в повітовому управлінні поліції чи гестапо. Такий гіркий присмак небезпеки на кінчику язика...

Віктор, вражений у саме серце не так словами німця, як недомовленим, утримався від грубости, проте вкусив супротивника аж занадто боляче:

— За певних умов розрахунок ваш був точний та вдалий. У той час ніхто з ваших земляків не сумнівався також у вашій моральності. Та не ваша провина, що справи пішли найнесподіванішим чином.

Зухвальство остівця засліпило Якобі й Зайтца. Директор Кеніг схопився за груди й горло: задихався від зненависти.

Якобі не назвав остівців ні злодіями, ні негідниками. Проте натякнув на трагікомічність його становища: йому доведеться заперечувати, що знайдений у готелі цукор — цукор, що знайдене під час обшуку вино — вино, йому доведеться просити вибачення тих, хто денно й нічно його... Отже таки грабував.

І мільйонер посміхнувся. Насправді вразило його щойно нахабство Вікторових слів:

— Навіщо вам, герр Якобі, сумувати й вигадувати справді трагікомічні ситуації? Чи не простіше вам згадати, що на все на світі можна дивитися з різних «штандпунктів»?!

— Самому повірити, що то не мене ограбовано?

— Що грабунок вам приснився.

Це вже була межа відвертості. Це вже був кордон для себевиаву. Так розпикати Якобі було невчасно й небезпечно.

— Речеві докази мені також приснилися? Вікторе...

— З вашою думкою про моїх земляків прошу трохи зачекати. Ось буде судовий вирок... А щодо мене особисто, то мушу вас розчарувати: найчесніша людина на світі! Безгрішна!

Усі, вчотирьох, засміялися. Найголосніше — Якобі, радо — Кеніг, перемагаючи гору небажання чи антипатії — Зайтц.

Коли дійшла черга до Вікторових прохань, то перше з них Якобі просто й логічно відхилив, а друге, таким же чином, охоче й у повному обсязі, задовольнив. Звільнити старих Лисенків від гибіння в глинищі й повернути їм харчові картки здалося йому схожим на втручання в справи директора фабрики. Зате Вікторові обіцяно було вагон, якщо назріє потреба в наступному переїзді Лисенків та їхніх земляків на Захід. І хоч фірмові документи.

Спершу Якобі захотілося завдати Вікторові болю. А потім вразила душу весела посмішка молодого чоловіка, — замість зла, замість образи...

Ця відмова засвідчила його, Якобі, ницість і його, Вікторову, правоту, точність його розрахунку, його припущень.

Якобі раптом заманулося допомогти цій бадьорій людині, допомогти в життєвоважливому ділі.

■
Радості не було ні кінця, ні краю. Їй, виявилося, саме пасувала непогода. Не заважав також дощ в обличчя.

О дев'ятій вечора, у день звільнення заарештованих,

у четвер, Віктор і Льока притюпали на станцію: звідти листам куди ближче було до Гогенгайму над Райном і до Галле на Заалі. До Ліди Панченко, до Лялі Сорокіної.

Братам, крім нарочито вигаданого діла, заманулося пережити «залізничний театр»: потяги на Лайпціг і на Дрезден, гурти розгублених і метких пасажирів, пустий буфет і навіть яскраво освітлена камера для схову багажу за дротяним простінком. Додому повернулися під дощем. Та все одно плече линуло до плеча, мов хвиля до берега. Під холодними струмками обіймалися руки Віктора і Льоки.

Чверть години, пишучи листа, Віктор пробув з Лідєю у Грюнберзі. Відчутними були погляд і подих дівчини, її рука й чоло. Тепер у шлезькому містечку, відома річ, назавжди отаборилося літо. Там лава під трьома соснами — наче балкон над долиною: зелені й червоні бори колом, суцільний корж вулиць і провулків ріки й чітко розташована околиця за Вислою, шкільне подвір'я й сторч поставлений під ногами готичний собор з дзвіницею, довгов'язий млин над садами, одним боком над каналом, другим над дорогою. Грюнберг, Грюнберг!

Лялі написав кілька рядків. Запросив приїхати. Подорож з Галле через Ляйпціг до Штутцена була для дівчини такою ж небезпечною, як для Віктора в протилежному напрямі. Тим більш, що вона говорила по-німецькому з різким акцентом і навіть просто каліченою мовою. Та мимоволі відчувалося, що заради побачення саме вона мусить і буде ризикувати життям, що вона ладна потрапити в концетрак... Ніби виправданням для Віктора служила тільки одна обставина: Ляля хотіла побачитися з усіма Лисенками. Уся родина мовчки чекала на неї з дня прибуття до Саксонії.

Ні самообвинувачення та вагання, ні сум до листа не прослизнули. Сонми їх залишилися за порогом листа й пішли блукати попід його вікнами.

Віктор написав полтавчанці однозначно: «Приїжджай!»

«Лялюк! Прошу глянути, як Віктор витанцьовує відщастя і як він задрав носа в надхмар'я: над нами зібралася чорна хмара... та обійшлося без дощу, кривавого. Всі

люди щойно повернулися додому. Дехто з них схожий на пожарські котлети.

А я закінчив мою правничу практику, виходжу на пенсію й виїжджаю на Рів'єру.

До речі, найгіршої думки залишився я про власну натуру, про самого себе. Як перший морозець-покрівець, стільки в мені міці, снаги! Мої люди нічого собі, а я сьогодні повернувся дослівно з того світу. Та найгірше, що я не враховую чужого досвіду. Я тільки й можу — прорости, щонайбільше — впорядкувати свої листочки, пригладити своє пір'я. Розумні люди завжди пам'ятали заповіді попередніх поколінь і враховували досвід сусідів. Мене ж тільки й вабить самовияв. Я сам собі вчитель!

Так от, фройляйн з Галле на Заалі — чи з Заале на Галле?! — приїдь і глянь на сію дивовижу та її рідню. Відкриваю семафор!

Твій
Віктор фон Морітцбург-Гібіхенштайн.*

П. С.

— Ляльок, напиши вчасно й точно. Приїхати треба зараз, доки ще не зів'яла первозданна свіжість пакунка з Грюнбергу. Мама хоче „дитину" нагодувати».

По дорозі з станції додому, в ресторані готелю, Карла вручила Вікторові листа з Галле. Страшенно налякана подіями довкола Лисенків, Ляля вирішила прорватися на Штутцен у найближчу суботу. А повернеться вона назад, якщо все це не спричинить нікому турбот, у неділю перед вечором. Ні, це значить, що в Галле прибуде вона пізно вночі.

Карла, чорноокий янгол, підтвердила ще раз, що кімната для землячки Лисенків знайдеться завжди, вдень і вночі. Будь-коли.

* Морітцбург і Гібіхенштайн — руїни замків у Галле ан дер Заале. Авт.

Географія Лялиних дивацтв! Але в пригодах своїх дівчина не вбачала нічого образливого: гострота й оригінальність її розуму найрельєфніше відтінювалася на тлі нерозважності й розкиданості, забудькуватості й химерності. Ляля сама мусила часом охмолостатися й трохи обмізкувати своє власне комедіяństwo. Часом мусила призбирати запас показної сміливості.

На свій лад дівчина навіть уникала прикростей. Так, з Полтави до Москви й назад вона чотири роки їздила разом з шкільними товаришами, з Любою Левінсон та Елькою.

Боже, як Ляля, остівка, вжилася з закордоном, з Німеччиною?!

Вона і вдома, тонко сприймаючи течію подій, завжди норовила вирватися з найждженої дороги на небезпечне узбіччя...

П'ятницю напередодні Лялиного приїзду Лисенки сповна протремтіли під монастирською стіною, над гливким полем попід косами туману та дощу.

— Бомбардувальники силувалися виконати подвійне завдання: зранку налетіли двічі, в обідню пору також двічі.

Віктор ув'язав у роздуми про Лялю, хоч і спиньчався цьому нахилу цілий день. Безнастанно перевіряв себе й безнастанно сумнівався, чи він не снить, чи йому не примарилася полтавська сусідка. Коли ж допускав здійсненність зустрічі — боявся за обох. За Лялю особливо: її душу пошматовано ще в дитинстві, її навпіл порвали контрастні зваби, її мрії й пляни списком, висміяло життя.

Розтираючи батькові пальці, рожевосині, до того покляклі, Віктор тихенько розповідав історію повісти Тургенєва «Кляра Милич», власне, життя забутої вже тепер співачки Євлалії Кадміної. Увечорі, цокаючи зубами, під жовтим муром, тато допитувався про нитки приятні Савіної з Тургенєвим. Це все ще таке близьке: з Тургенєвим знайома була Вікторова вчителька Наталія Олександрівна, з Савіною, нашою землячкою, — батько!..

Не час це був, звичайно, для милування письменством і мистецтвом, однак до розмови Віктора з батьком усе пильніше прислухалися і Льока, і мати, і Яшко Андрущенко. Вже смеркало, коли до Лисенків підійшов борець Герман. На ньому стара шкурятянка, захисного кольору галіфе під вовняні шкарпетки. А верх рижої чуприни заховано під синю пілотку. По дорозі на вечерю до товариства пристали ще оклецькуватий шофер Василь Кривуля, одягнутий не в чорну шинелю і будьонівку, а у вистьобану ватянку, надто куцу, проте з теплим каптуром на червоній підкладці, та лисоголовий і широкоплечий інженер Анатолій. Останній — у блаженському пальтечку з білим гривником дірки замість нижнього гудзика, в європейському капелюсі.

Розмова про велику дружбу й любов не пригасла і в сутінку за столом, як і його побратими, негембльованим, чистим та білим. На жарт і на карикатуру скидався суботній ранок у готелі «Золота корона». Мати, щоправда, залишилася вдома привітати гостю. Тато ж пішов з першою партією робітників загорювати на життя, Льока з Яшком — за ним слідом. Хоч насправді діло було, звичайно, не в заробітку, а в дивній підсвідомості, в людській натурі. У ній, як на грядці, проросла недоречна заппадливість, варта кращого застосування жадоба порядку, звичка дотримуватися навіть вимушеної домовленості, нехитра прямолінійність і просто підпорядкування звичці заради душевного спокою.

І все це стосувалося батька й брата в однаковій мірі. Тільки в Льоки був додатковий привід для праці в таку суботу: Лисенки, мов дитину, не спускали хворого тата з ока.

Ніч проспав Віктор з глибоким задоволенням. Зате чудернацьким сном розцвів у гуртожитку ранок: тонюсінкими кружальцями, як цитрина на тарілочці, накраяне сонце, в сутінку залі трохи світилися, місцями також яріли, завіски ковдрянних кабін, вікна спрямовували затоки й канали світла на стелю гайдарні.

У місті, як виявилось, всі пішоходи й брук були залиті дзеркалом. І по них хутко проносилися снігові кіски-ліліпути, далекі родичі нашої хуги.

Проте найхімернішим з почувань цього ранку було те, що примушувало Віктора здавати перед мамою, наче через годину або дві до «Золотої Корони» справді завітає полтавська горопаха Ляля Сорокіна.

Дійсність стала дійсністю щойно о дев'ятій ранку: потяг з Лайпцігу нашвидку перегородив небо, висадив десяток пасажирів у Штуттені на другу плятформу й радо та бадьоро подався на Дрезден. У цю мить Вікторові несподівано проявилось, як дуже повірив він мари́ву, як мрія про неможливу фактично зустріч з Лялею заколисала його чуйність і гарячим небом стала над душею.

Додому Віктор повернувся пригноблений. Думка звивалася, що треба пригатити річку надто бурхливих почувань, піти до праці. Мати порадила скористатися з нагоди для відпочинку. І цілком щиро запевняла, що з Лялею нічого, крім комічного випадку, не сталося, що Ляля виконає свій намір — приїде ще сьогодні чи може вночі, завтра. Мама отже не передчувала бурі. Навіть не втрималася й щиро додала: «На цей раз зустріч відбудеться й принесе тобі надзвичайно корисне розчарування...»

Віктор і сам наполовину вірив, що гостя просто запізнюється. Раз майнуло підозріння, що вона проїхала станцію Штутцен, що гіркі його переживання буде обірвано рего́том, що дівчина в дорозі й теж тліє душею. Одначе не було певности: клята уява так і малювала. Та все кармін навпів з вугіллям: то Лялині пальці й чоло поза незрушними ґратами в'язниці або дротяна брама й вежі концентраку, то розтщений вагон догоряє над залізничим полотном, трупи довкола й калюжки та струмки людської крові.

Віктор здивувався й обурився, проте одяг пальто з вічно настовбурченим ковніром-сірком, схопив з ліжка ватяну кепку й збіг з п'ятого поверху в кам'яний колодязь. Душеву течію, цілком ясно відчуту, навіть непоборну, так і норovalo приписати магнетизмові залізничої станції та ще певній спрямованості прилеглих вулиць.

Довелося посміхнутися: такої сили може бути навіяння! Цілком ймовірна сцена примарилася... Тим часом пода-

тливі двері відчинилися на всю широчінь. Як і півтори години тому, пустували дві лави під довгою стіною й одна біля каси, над парою чотирикутних арок, над проходом до потягів, стирчав дивний годинник: просто на стіні колом стали римські цифри, в центрі — ковані стрілки.

Але ноги самовільно почимчикували вглиб станції. Очі, не тільки для форми, не без надії, зиркнули на плитформи, зібралися шукати... У відносі коридору, неподалік дверей до пустопорожнього ресторану, на лаві сиділа Ляля. Зігнута в три погібелі, підборіддя й щоки в долонях рук.

Вікторів перший крок — і темнопіщаний, бурий з червоними волосинками, бобрик зіп'явся на ноги, посміхнулася біло-сіра вата, місцями намочена в синій, місцями в зелений розчин. Приснув вогнем і на мить сховався за сльозу зеленець норовистих звичайно та чіпких очей. На мить рижоволоса й лобата голова дівчини поринула під верблюда, в ковнір.

— Тьотя Ляля знову встругнула номер! Дівчина замріялася, задумалася. Гулькнула, як Штутцен промайнув на Ляйпціг... Невже ти не здогадався?! Дивна, дивна глупота, голубчику, дивна, голубчику, сліпота й глухота! Чи не ясно, що гостя проминула станцію й повернеться з зустрічним потягом! Я все маю тебе за розумного хлопця, а ти повнометражний йолоп!

— Я не з тих йолопів, що чекають до зустрічного потяга, а з тих йолопів, котрі тьопаяться на станцію вдруге й утрете, Ляльок!

— За таку нездогадливість треба з десять разів бігати...

— Якби знаття, що ти не подалася на Дрезден, цю Венецію на Ельбі, полюбуватися Цвінгером!

— Хай вона тобі скажиться, Венеція! Щоб вони тобі виторіли, Цвінгери!

Та сміх дівчини ущух. Швидко пересохла й зникла здібність до метикування. Вже здалеку, через передпокій, дівчина, і гінка, і плечиста, проте до краю виснажена працею, голодом і сухотами, змріяла поглядом статуру з дитя-

чих, власне, юнацьких літ: пальто й картата кепка спотворили його образ, наче — приховали, замаскували. Тоді Ляля зблизька заглянула в білий змилочок його обличчя, в єдині на цілому світі очі, до такої міри сповнені ніжних барв і настрою, до такої міри іскристих.

Щоб не впасти, Ляля втокмилася чолом у Вікторові груди. Вмочаючи пальці в розтоки сліз, тряслася від плачу. Ляля не боронилася від Вікторових рук, хоч вони поводитися з її головою і її волоссям, як з кавуном і огудиною. Не прислухалася вона до Вікторових слів.

— Поплач, поплач! Зате прощатимосся весело... Ач, сто фунтів упертости, сто фунтів норову, — приказував він, обмачуючи голову дівчини, обстукуючи її масивне й трохи рога-те чоло.

Але треба було поспішати додому. На п'ятий поверх готелю «Золота корона» Віктор і гостя видряпалися під час повітряної тривоги. Їм назустріч пробігло зо два десятки людей. Наче передчуваючи нещастя, сьогодні зійшла в підвал з Нелею Цапліс навіть мадам Сюсюкевич.

Але все обійшлося гаразд.

Мама невимовно зраділа, що Ляля благополучно прорвалася крізь пасма бомбардувань, що здійснилася зустріч друзів, що діти встигли проскочити зі станції до готелю. Але вона також і злякалася, ладна була від гості заховатися. Від одутлого, навпрост, запухлого й перенапруженого обличчя, що цівки впритул наведеної рушниці, погляду здичавілих і сповнених зненависти сіро-зелених очей.

В усьому, зокрема це з Полтави ще, знайома дівчина, сусідка, землячка. Та в цілому була це інша людина. До такої міри накіптів у ній життєвий досвід. Такими дикими були її, по-батькові росіянки, по-матері українки, життєві закінчення й бажання.

А мама завжди Лялю недолюблювала. Що за гидка зовнішність! Азіятка! На друз поламаний характер. То просто птичий розмисел, легковажність, то, дійсно, навіжений розум і навіть підступність. Нарешті — спадкові сухоти. В додаток до всього, лише Віктор цього не помічав чи заперечу-

чував нарочито, Ляля кохала його, надіялася, розраховувала.

Слава Богу, за даних умов ці мамині страхи були зайвими, цілком несумісними з життєвою дійсністю.

Ляля в маминій приязні зразу відчула співчуття до напівживої людини, проте засумнівалася й не настовбурчилася. Може, це було її власне безсилля: мадам Лисенко й сама стала гідною жалю, погрубіла й ослабла. Облізла, мов ящірка.

А от межа Лялиної чуйности. Зловтіху руської пані Сюсюкевич, її насміх над Вікторовою сліпотою і над Лялиною потворністю, вона сприйняла за землячку привітність, за людське тепло!

Після відбою Ляля зажадала негайно піти на «Гросну» й глянути на Лисенка-батька й на Льоку.

На будівництво найкраще було пройти від червонощого пакгавзу, від залізниці. Та Ляля не злякалася глиняного коржа посеред садка, перед конторою й обабіч давно вже знесеної брами. Дівчині потрібно було тільки дві хвилини, щоб розпростатися посеред роздоброго на сонці глиняника з дошкою в обіймах. Молодчина повірила, що їй вдасться прокласти новий шлях: тримаючись за дошки паркана, вона впевнено пішла по вершках травнистих горбочків у саму пащу глинища. Таким чином сподівалася вибратися з неї, уже з надвірнього боку, як яблуневий суходіл.

Зненацька день уподібнився до ріки й розлився в непередбаченому напрямку.

Віктор, у багні по коліна, і Ляля, у глині по вуха, від п'ят по чорний берет, на дві години з гаком опинилися в гостях у Галочки Іконнікової. Спершу в конторі, згодом у мешканні, що насупроти майбутньої фабрики.

Дурна пригода, далєбі, не похитнула доброго настрою. Він, гіркий, мов шибиничний гумор, навіть повеселішав, навіть розрісся, розпросторився. Сміх і глузування, без навмишности, без силування, пішли повинню реготу й напівщирого самоприниження.

Галочка вдавала, що їй дуже сподобалася полтавська хвойда.

Хоч і насправді її радували... Лялина потворність,

Лялина беззахисність, навіть Лялина хвороба. Інакше, проте дуже припало Галочці до смаку хистке Лялине «русотяпство», як виявилось, навіть радянофілство.

Галочка, в цілому, справді зраділа нагоді й дійсно уважно звірила безліч Лялиних почувань і поглядів на низку дрібних і найважливіших справ з почуттями й поглядами, якщо це було насправді можливе, — Віктора.

Галочка «іржала» в унісон з гостями і ладна була з сміху впасти на килим і луснути. Проте вона на сто відсотків користувалася з дозволу, з запрошення, і рубя ставила новоявленій приятельці аж занадто вже особисті й занадто вже відверто політичні запитання.

А Лялі, звичайно, море по коліна.

Руки Галочки то з великою умілістю, з несамовитою силою змивали з вбрання гостей будівниче лайно й впевнено прасували Лялине пальто й холоші Вікторових штанів, то з неперевершеною манірністю готували бутерброди, на овальний столик під хвостатю, і такою тяжезною, скатертю подавали вази печива, розливали каву по мініатюрних чашечках і лікер по келишках.

Розмова в мешканні Галочки Іконнікової до самого кінця пообідньої тривоги. Кілька разів вона серйозніла, аж бовваніла, і кілька разів укривалася смішинками.

Ляля намагалася якнайдокладніше з'ясувати історію свого виїзду на працю до Німеччини. Їй набридло життя в країні рабів, де приголомшені чи від народження бездумні, безголові люди тільки дивляться на світ Божий, але не бачать нічого і нічого не жадають, ні на що не сподіваються. В той же час на світі процвітає казковий суходіл Європа. Осердя його — Німеччина...

Ляля поспішила познайомитися з надкультурою, з надлюдиною. Саме там хотілося їй зміряти свій власний зріст і виявити справжню вартість свого власного нутра, своєї душі. Розумнішати Ляля почала в Полтаві, в таборі для остівців. Ще до прощання з Віктором. Карою за легковажність, за впертість здалася їй дорога до Німеччини. Школою життєвої

мудрости, справжнім університетом стали їй остівські табори, незчисленні зустрічі з українськими людьми в неволі.

Та від прощання з ілюзією ще далеко-далеко до щастя.

Тепер Ляля не може чути словосполучення «європейська культура». Ввижається дріт і вежі концентраційних таборів, ввижаються обличчя земляків на збірній фотографії: мільйони живих, це значить мертвих, голів... Лишень приглянься...

Тепер Ляля не могла спинити й не спиняла навіть злорадство у грудях. Не могла погасити й не гасила навіть голос Олександра Блока в пам'яті:

И желтым детям на забаву
Дадут клочки твоих знамен.

Ляля часом перевіряла, чи Віктор їй не приснився, не примарився. Дівчина, сміючися, звиваючися довкола товариша, капала його за чуприну і, звертаючись до Галочки, доводила, що чоловічий рід, на ділі, нікчемний, пса вартий, що овочі родять лише пальми жіночого роду. Свою тезу, на радість і Галочці, і Вікторові, вона ілюструвала незчисленими історіями з життя остівських таборів. Говорила заподливо, захлиналася. Творила гострокутні новелі.

З Лялиного серця, з Лялиних пальців то прискала в небо, то спроквола капала на землю кров.

З-над краю глинища Ляля відразу розпізнала Лисенка-батька, його захищене лантухом чорне пальто з каракулем ковніра, його каракулеву шапку. А Льоку не розпізнав навіть досвідчений погляд брата. Льока сам виринув з людської гущі довкола вагонетки, коли Віктор і Ляля зішли до земляків на дно ями.

Мить схоже було, що дівчина розридається перед Льокою, впаде на коліна перед Лисенком-батьком. Та раптом почуття вселенського братерства обхопило її вогнем. Тепер вона зраділа цій мізерії. Не до сліз було вже їй. Пелюстки полум'я сягали тим вище, чим потворнішою зблизка ставала дійсність. Клубилися напівзформовані планети нових світо-

глядів перед очима. Любов до ближнього випікала останні сліди Антихриста на Землі.

Палахтіння дня перетомило як гостю, так і господарів. Зате ввечорі ніхто вже не розкривав непомірно глибоких прірв на душі, ніхто не виявляв і почувань занадто широкого розмаху.

За обідом у Лялиній кімнаті на четвертому поверсі було перераховано всі події й переживання останніх трьох років, згадано було безліч людей, але все це без надриву, без дошкульних дрібниць. Усе було в рамочках, одним словом.

Щіпка паради ввечорі, костюми й білі сорочки та краватки, наблищені черевики на чоловіках, костюм і волошками вишита блуза матері, оцчасливила Лялю й Лисенків. А крім того, дівчина вперше за німецькі роки була на одну ніч господинею кімнати. За її столом довгожданий обід з Лисенками так непомітно перетворився на вечерю й зовсім пізній чай. Під час нічної тривоги в Лялиній кімнаті доскоchu сновигала то просто тиха, то сумна, то весела розмова.

Всі уникали тільки згадки про завтрішню розлуку, уникали також згадок про свої «портрети». Полтавське вбрання висіло на батьку, мов на вішаку. Не висохли, не піддалися змалінню лише його каштанові очі. А вуса й борода наче з нагоди користали, до такої міри розросталися. Мати, ще кремезна жінка, постаріла на двадцять років і, щоправда, напрочуд гарно, посивіла. Споконвіку стримана й обережна, вона вперше сьогодні так охоче впливала на поверхню розмови, так охоче слухала й висловлювалася.

Льоку тепер пам'ятатиме Ляля... в ямі: в осінньому пальті на ватянику, в дерев'яних черевиках кинувся він до дівчини, витираючи об лантух зацьвожкану глиною руку, заюшений, у поту, зворушений.

На прощання, перед відбоєм, серед ночі, мама побажала Лялі ще добре перепочити. Віктор і Льока, навантажені брудним посудом, придурялися й кпили над собою й всесвіттом. А тато, на порозі кімнати, полоскотав, мов котику, Лялину шию вже погрубілими в ямі пальцями, нігтками.

Ляля проснулася щаслива. Нашвидку оглянула затемнену комірчину й закинула руку під голову. Їй бракувало манюсінської спонуки, ледь помітного поштовху волі, щоб розходитися з плачем або з реготом. Як часто в дитинстві, розгулялася уява, чітко вабила гра. Хотілося трохи поманіжитися, попустувати, покрякати несусвітні дурниці.

Та знічев'я сіяння кришталевих люстр щезло. Швидко відстоявся й потону в звичне місце з дитинства приставлений райок. Залишився душу освітити й обігріти завсідний каганець. Цілком досить було підійти до затемненого зеленим папером і запнутого марлею віконця над цегляним лантухом готельного подвір'я або придивитися до березових стовбурців, на синенькому тлі шпалер. Зате напрочуд свіжими були тут дубові меблі. А мальовані полотнища порт'єри й фіранок, мимоволі марилося, ввібрали в себе скандинавські й українські мотиви. Уява радо відступала Швеції також жовтий столик на розчепіrenих ногах і обидва крісла садового типу біля нього. Зате почварами були густо помальовані, зацьвожкані білилом, допотопне англійське ліжко й два вигинисті крісла з височезними бильцями, — на варті біля дверей і перед умивальницею.

Уночі примарилася Полтава. На замкнутих повіках, мов на жовтогарячих, на рожевих екранах, швидко промаював ріг Садової вулиці й провулок до стрімкого водоспаду тинів і садів у долину, телеграфний стовп у бур'яні й натлухо замкнуті брами й фіртки парканів, а потім кадри пішли поволеньки. Перед будинком улітку безперервно цвів квітник. За трояндами й домом, за мурами бузку та ямину розкошував оточений каштанами травник: дзвіночки, батіжки, вежі до колін і пилючки жмутками, пухові кульки. Згадалися навіть смугасті шезлонги під горішиною у центрі...

Так безпотрібно залишена в Полтаві кімната демонструвалася вічність! З трухлої й кривонокої веранди Ляля довго прикладала чоло до шибок свого вікна. Довго простояла в сутинку передпокою перед білим виломом у книжковій стіні,

перед присадкуватими дверима з тьмяного еребу до осяйного райка.

Приснилася безліч дрібничок на ногатому столику перед вікном, барвні ромби килима над ліжком, райдуги книжкових обгорток на полиці біля кахельної груби й у парадній шафі насупроти дверей.

Ляля, дивним робом, надовго й упень забувала тільки своїх виховательок, своїх бабунь, свою родину. Що за відштовхування це було? Від надто подібних чи від надто чужих і осоружних? Був це вияв байдужости, невдячности, ворожнечі? Чи це було уникання нестерпних почувань, нестерпного болю? Отже: інстинкт це самозбереження чи просто людська бездушність, звичайна жорстокість?!

Вдень полтавські примари розжарювали більше розум, ніж душу. А вві сні Ляля раділа й намірювалася ранком приволокти Віктора до себе й посадити на ліжко під самісіньку стіну, як це звичайно робилося в них у Полтаві, примусити його розібратися в її складних переживаннях і дещо недоварених думках. Вдома подібні сцени завжди кінчалися сваркою: дівчина пурхала по кімнаті й у передпокої, зносила в постіль стільки книг, що гість поринав у них з вухами, зачитувався й забував про господиню, не слухав її цвірінькання.

На п'ятий поверх Ляля піднялася вчасно: на сніданок. Її настрої був такий м'який і податливий, що з нього можна було ліпити коники. Віктор, теж просвітлений до дна душі, запропонував ще до тривоги поблукати містом, пройтися понад парком.

Розмова почалася з Полтави. Згадано було залишених там рідних. Та насправді обом їм кортіло до межі досяжного розгорнути самоаналізу. Так непереможно вабило самовивертання душі. На кінчику язика, мов над прірвою, безнастанно юрмилися гіркі слова про людську недосконалість, власну в найпершу чергу, про сліпоту-глухоту й упередженість найчуйніших сердець і геніяльних розумів.

— Справді, Гете і його сучасники...

Подумавши, Віктор обмежився одним прикладом: Гете не відгукнувся ні на листи, ні на послані йому автором твори

фон Плятена... В свою чергу, Вільгельм Гумбольдт, у листі до Готліба Велькера, признався, що новий роман Гете — «Die Wahlverwandschaften»! — хоч і цікавий у цілому, дякуючи, головне, влучному зображенню природи, є твором надто сухим, тенденційним і ледве не аморальним!

— Ляльок, уяви собі: Георга Брандеса, світової слави критика й приятеля, розчарував роман Якобсена «Нільс Люне»! І так на всіх щаблях життя. І так до безконечности.

— Ще й далі, за безконечність! — і Ляля задихана від захоплення, засміялася й перегородила Віктору дорогу. — Викликаю на двобій! Вивернемо дерева й алеї, закотімо лист'яний килим на ліс, під небеса!..

Уперше, з братом і Яшком, Віктор побував у центрі міста, переплив лісопарк від кам'яного прямокутника вулиць і Ляйпцігського шляху на насипі, до ріки Мульди, засидівся неподалік білої альтанки на горі з бронзи, міді й багрецю у день приїзду до Штутцена. Вдруге, наступного дня, з Галочкою Іконніковою. Потому стежки його розтоком пішли в інший бік міста: або в околишні сади над дрезденською залізницею й у здичавіле під зиму поле за монастирем, або на почетвертовану та так, почастинно, й обцяцьковану площу довкола нового бургомістрату.

Почуття невпинно членувалося: тут Віктор був хазяїном і гостем одноразово. Час устиг призвичаїти його вважати Штутцен за дім і з цією метою вгамував надмірну строкатість барв і гостроту форм зовсім чужого міста. Проте сьогодні вся новизна довкілля ожила й заворушилася: очі не встигали розкльовувати безліч дивовижних відкриттів. Увага натрапляла на досі небачені дрібниці й пішла наче поміж знайомими вже рядами вражень. Помітною стала метате́за думок. Нагадала про себе справа з часом: берегти кожну його краплю чи весело розпивати пригорщами?

Лісопарк найшов на душу одноразово і хмарою, і тінню: крижане царство в піднебессі створила рясна ожеледь алеї і борів; на землі злежані й промерзлі барви осені деінде пригтрушено сніжком або залито олив'яною голомороззю.

Говорити можна було досхочу. Та самопочуття в обох було «мільйонерське»: багатирі!

Несподівано Віктор обчепирив Лялю руками, не дозволив їй податися мерзляком через парк і ліс до Мульди. П'ять хвилин запалу, спротиву, і друзі, все вище здіймаючись над долиною, мирно та ладно пішли насипом, шляхом на Ляйпціг. П'ять хвилин — і місто, ліворуч, і гаї, парк, ліси, праворуч, стали саксонськими гобленами непомірного спокою.

Єдине й споконвічне завдання друзів — по змозі чітко, в разі потреби й образно, повідати про найглибинніші порухи й стани душі. Спершу про найвразливіші, найболючіші, потому — найближчі, нарешті, якщо вистачить уваги й снаги, — у хронологічному порядку. Не обов'язково, звичайно, порядку. Радше — чергуванні.

І Віктора, і Лялю однаково дивувала метаморфоза людського життя. Що оригінальніше й щиріше виявляла себе молодь, то, по суті, точнішою була це копія переживань попередніх генерацій!

Обох їх лякала однозначність, спорідненість людських душ. Найперше, вони спостерігали природність власного визрівання, його одноманітність, повтор, тавтологію власного пристосування до поглядів і намірів будня й злободенности. Дорога це від романтичного самозаперечення, від самозасудження до примирення зі своїм безталанням, зі своєю мізерністю, з собою, до самоствердження будь-якою ціною.

Чи на визнанні або запереченні суспільного розуму і ваги людських мас обов'язково базується юнацьке незадоволення собою? Чи з презирства до людей так розростається занятість собою? І який врожай дає людині й суспільству звичайний егоїзм і кумедний егоцентризм?! Справді, де схрешуються й коли поляризуються інтереси особи й маси, нації, людства? Де тут центр? Що таке відцентровий рух? А доцентровий порив?! Кожне з цих устремлінь спроможне наснажити людську творчість?!

Віктор щиро намагався більше слухати, ніж говорити, проте встиг доповісти приятельці про свій «жорстокий егоцентризм», до речі, підбитий не зарозумілістю, а сумнівом

у своїх поступуваннях і в доцільності своїх літературних намірів. І, звичайно, розносився зі своєю любов'ю й зі своєю зненавистю до земляків. Ця любов і ця зненависть радували й турбували його в однаковій мірі. Ця роздвоєність почувань здавалася йому не простою, а золотою. Вона марилася йому провісницею творчості.

Не дійшло в них до обміну думками про ремство на всіх поверхах великих і дрібних націй і держав, про світову епідемію народоїдства. Ляля хапалася за кожне слово. За два ладна була зчинити з другом бійку. Досвід трьох останніх років дівчина взялася обтрушувати, мов грушу, мов яблуню, мов сад.

З усього пережитого найнеймовірнішим вважала своє чіплення за життя, шолудиве й сухотне. Люди її цуралися й ледве приховували думку про можливість зараження й свою гидливість, підбиту часто дешевою жорстокістю, інколи дуже блаґеньким співчуттям. Зате Ляля раз, удруге й утретє швидко перемогла намір покінчити життя самогубством і навчилася вишукувати природні й штучні привиди для підбадьорення до тла виснаженого тіла й занепаłego духу.

Навіки запам'ятається їй той звичайний день, навіть мить, коли вона вперше подумала, що тепер не можна здаватися, бо треба дожити до кінця війни й почути новину про каюк німецького «райху». А через півроку прибула до неї в табір Вікторова картка з Грюнбергу. На світанку Ляля знайшла її на нічному столику, після роботи.

Перед дзеркалом Ляля займалася дільбою рис свого власного образу на знайомі й новонабуті. Дещо зляглася, проте не втратила форми її зачіска. Поголодніли й наїжилися її зеленчаки-очі, хоч впізнати їх було легко. Та ось щоки, обличчя! Воно стало чужим уцілому. Не дарма воно так довго жовкло й зеленіло, ще довше — біліло й синіло, нарешті — надулося, запухло. Страшно було, що груди звігнулися, що спина вигнулася, — колесом, колесом. Проте найдужче боліло в дівчини серце, як вона розглядала свою шию: ніздрювата шкіра висіла на хребці, мов на кілку.

Самореставрація діло, звичайно, страшне, проте не без

ниточки живого зацікавлення й навіть своєрідного задоволення. А от фантазії про свій «портрет» у зовсім близькому майбутньому це мука суцільна й безпросвітна.

Власне, Ляля з такого от віку вже не любила своєї зовнішності. На цьому ґрунті й виросла її дивна соромливість, — навпіл з чудернацькою навіженістю чи нахабством. Ляля-підросток зневажала вже себе як особу, проте не зносила критичних завваг ні своїх бабусь або товаришок, ні знайомих або сусідів. Невжитний характер!

Бездонні прізви обступили життєвий шлях дівчини в день її народження. З дитинства марилися Лялі безодні, вчувалися нуртування, плескіт химерних язиків мертвого моря. Його вода це їдка кислота. Його хвиля — стоплене каміння.

Віктор, за кордоном уперше, заглянув у Лялину душу.

Дівчина, звичайно, нічого не приховувала. Навпаки, випинала й наголошувала свої гріхи й вади.

Лялю здавна навідувала думка про вроджену небуденність її, дівчини, реакцій на довкілля, про її зацікавленість дослівно цілим світом, про корисність, навіть важливість існування такої от персони. Одним словом, Ляля Сорокіна з Полтави, її душевна невірноваженість, її фізична потворність, її плямистий розум, як доречна й зваблива цятка на тілі людства!

На цей раз, в остівському таборі, ця ідея з'явилася не нароком, але залишилася з дівчиною назавжди.

!

Віктор і Ляля з-під брами й собі заглянули в ресторан, щоб наздогнати Льюку з його приятелькою Карлою. На порозі їх зустрів білий годинників: друга!

Друзі закусили уста й переглянулися. Значить, літаки над ними зглянулися, час був саме для відбою, але до Лялиного від'їзду залишилося рівно півтори години... На четвертому поверсі давно вже прохолов родинний обід. Звісно, що думали Лисенки, чекаючи на гультяїв. Льюка збіг на розшуки вниз і зустрів серед подвір'я Карлу.

Червона шафа з римськими цифрами на мідному поліччі, з бронзовим маятником під скляними дверцятами, і шварцвальдська зозуля над прилавком і рядами винних пляшок обіцяли друзям ще півтори години часу. Та він сповна пішов на Лялин двобій з Дорою Черепніною у коридорі на п'ятому поверсі «Золотої корони».

Утрюх зайшли в Лялину кімнату. Дівчина підійшла до столу й перелякалася: приготовані на обід страви забили їй памороки. Віктор розстібнув обтіпаний, місцями наскрізь протертий пояс і саме пальто зняв з плечей і повісив у фанерну шафу, а Ляля дійсно заплющила очі й чимдуж стиснула скроні долонями рук. Потім, не витримавши спокуси, взяла з тарілки найскромніше кружальце шлезької шинки й тикнула по шматочку його собі й товаришам у рот. Льока додав кожному з присутніх по куснику сала на окрушці.

Ляля, як і хотіла, випередила і Віктора, і Льоку: поспішала з виправдовуванням перед старими Лисенками. Так хотілося довести їм, що це вона зіпсувала родинний обід, що це вона дослівно заговорила Віктора.

Та на сходах і в коридорі довкола мідно- й червоно-волосої, випещеної й угодованої жінки юрбилися три-чотири тузені людей, майже постіль чоловіків. Жінки щойно підходили і застрягали у дверях гуртожитка.

Слідом за Лялею в коридор пробилися, й замовкли під стіною, Льока і Віктор. До народу говорила, була в німецькому однострої, Дора Семенівна Черепніна: закликала, одним словом, іти на хрест, спільним фронтом, без огляду на різні національності громадян великої євразійської держави, стати до бою й звільнити Росію від більшовиків. Її слова, її гасла не вміщалися в надто вузькому й захаращеному приміщенні, — хмарками залітали в сутінок житлової залі й у кам'яну пірву сходів.

На кожні два-три речення припадала згадка про генерала Андрія Андрійовича Власова. Згадано було також Північно-західний фронт, і Волхов, Еспанську залю в Градчанах і Прагу.

Щокатий чоловік, одягнений у блаженське пальтечко,

фіолетова чи рожева смужка на чорному тлі, брав з лутки єдиного тут вікна газету «Воля народа» й наділяв нею остівців. Кожному по два останніх числа.

Позірне безладдя у проміжному коридорчику насправді дуже надавалося для порівняння з торгом у продовгуватій формі. До такої міри на своєму місці були там голови, плечі й руки. Центр і вершок його творила Черепніна. Від неї ні на крок не відступалися «також українці» — Никандр Овер'янович і Людмила Валеріянівна Сюсюкевичі. О, їм, цілком напевне, вздрівалася реставрована Російська імперія. Тільки щоб «во всей форме» і «по всем швам»! Перед живою іконою молився юний Бруно Цапліс. Донецький шахтар Галайда крутився біля гостей, щоб задовольнити цікавість. Думка була, що треба придивитися до історичної, можливо, події. А на війні й у полоні він уже побував...

Декого з остівців зацікавила поява незнайомого земляка — харківський інженер з тракторного! — з газетами: такий він головань з розкішною зачіскою, а тіло в нього мольоска. Герман і Анатолій жаліли, що Дора пішла на такий ризик: наприкінці війни та одягнути німецький однострій! Одно діло плескати бабським язиком дурниці про велич Росії, а друге, — якщо вона насправді працює для Москви! якщо вона провокує легковірів! — хизуватися в уніформі ворога. Тепер жарти з нею короткі. Роман з Дорою, у них щойно розпочався й уже закінчився! На душі стало ще темніше, погас і болотяний вогник.

Обом їм жаль було більше самих себе, ніж жінки. Але їй також: дурна витівка зажене її казна куди, найпевніше — на заслання або під стінку. Бо Гітлерові пізно вже перемагати Росію. Та справа надавалася для сорок першого, а тим часом під носом уже сорок п'ятий рік, голубчики!

Василь Кривуля тільки розкрив «Волю народа» й негайно ж склав її й повернув харківському інженеру, поклав на вікно. Навіть не побоявся додати: «Не на мене шито!»

Никандр Овер'янович і Людмила Валеріянівна навпрост казилися, так ненавиділи докупи склеєну родину Лисенків. Їм гидко було спостерігати карикатурне єдинодумство

в сім'ї і дивовижну нерозлучність: батьки, мов дітлахів, справді не відпускали синів з поля зору, дорослі діти, мужчини, охоче трималися ручками за материну спідницю! Сюсюкевич запримітив Віктора в куточку коридора й нагнувся до Дориного вуха.

Вибух Дориного захоплення, щирого чи робленого, зустрівся з Вікторовою стриманістю. Для Черепніної не було в нього жодного слова втіхи. Бо не місце тут і зараз справляти поминки по Третій імперії. Бо навіщо було термосити історію, пригадувати її науку! Що з того, що Наполеон відіслав польські легіони битися проти італійців й еспанців? А Гітлер пошле Власова на Москву!..

— Ви, виходить, і не надаєтеся для війни і не збираєтеся воювати. Добре. А хто в такому разі звільнить нас, і Росію, і Україну, від комунізму, хто? Так, я вас питаю: хто? — втрутився в діалог Віктора з Дорою розгніваний, заюшений Никандр Овер'янович. — Він, бачте, не борець, не солдат! — і чернігівський інженер звернувся до Дори Семенівни й Людмили Валеріянівни з риторичним запитанням: «Оце вам і патріотизм нашої молоді! Де ж поділася любов до рідного краю, до батьківщини?!»

Тоді, втративши голову, в бій кинулася Ляля:

— Німецький однострій на росіянци — оце патріотизм! І — спис Лялиної руки, пістолетом складені пальці направлено вже не на Дору, а на Сюсюкевича, — згода витовкати решту наших людей, закатованих голодом, працею, й холодом, — оце так любов до вітчизни! Немає на вас пропаду! Дасть Бог, вивішають вас на Красній площі, посеред Москви!

Віктор переглянувся з Льокою: досі їм бракувало тільки ще такої слави!

Цілком несподівано для них особ у дверях гуртожитка обіззався батько:

— Щоб здорово й нормально, чесно й чисто думати про такі матерії, як патріотизм і любов до батьківщини, як дрібне й велике в житті, як смерть, дорогий Никандре Овер'яновичу, конче треба бути матір'ю або батьком, треба виростити

людину від пелюшки до солдатського віку. Тоді лише й варт забирати голос у подібній справі, пане Сюсюкевичу!

Галас у коридорчику притих лише на мент.

Ляля не дійшла й до гуртожитку, не побачила більше дерев'яних ліжок понад «Литовською вулицею». Віктор привік її на четвертий поверх і напинав на неї пальто. Мати допаковувала харчі для дівчини й вкладала їх у подарований гості полтавський кошик з картоплею. Льока бігав з п'ятого поверху на четвертий і назад. Тато мовчки спостерігав суєту.

Мама, на дорогу, висловила надію, що харчу й картоплі мусить вистачити дівчині на кілька тижнів. А Ляля відповіла невпопад, зате щиро, що, мовляв, нагодує завтра своїх дівчат, землячок.

На перон Віктор і Ляля вискочили, як потяг уже рушить з Штутцена на Ляйпціг і почав набирати швидкість.

11

На світанку Віктор ладен був царство Боже на землі проміняти години за дві сну. Обличчям упасти б на подушку, а потім, о дев'ятій, о десятій ранку, хоч і під шибеницю, на спрату.

Почесна гвардія так чекала на Віктора, наче справді побоювалася, що він уляжеться в берліг досипати. На подвір'ї, за брамою, на вулиці найдалі, сплюх починав товаришів смішити. Та часом до того, що Яшко, заливаючися сміхом, звичайно рачки лазив у снігу попід «Золотою короною», а Льока, навіжений, щосили обіймав ліхтар і, закинувши голову на спину, реготав до сліз і всерйоз збирався так простояти цілий день. Часом Віктор жартував інакше, в іншому ключі. В перший день грудня він задумливо сказав хлопцям за зеленими ворітьми, що саксонська зима, будь їй на честь сказане, виправдала його довір'я, виявила свою німецьку пунктуальність. За ніч снігу випало по кісточки. Зима так зима.

Хоч насправді сніг пішов перепадати слідом за Лялиним поїздом. У понеділок білим зацвіла земля в яблуневому

саду. Осяйні капелюхи надягли рейки, лежні доморобної залізнички й чавунова паща вагонетки на чотирьох коліщатках. На дні глинища, під широким поясом промерзлої мари, заліг нижній пласт зірок-самоцвітів.

Але зима дійсно опанувала землю й білим снігом зачудувала, вогняними спалахами засліпила душу й очі точно в перший день грудня.

Орда дерев'яного взуття зарання розмісила зимовий краєвид обабіч фабричної контори й перед їдальнею, а згодом пішла вже двома загонами, витоптала спуск у прокопану трьома каскадами яму й розкуйовдила сніг аж попід рожево-червоний пакгавз над коліями. Полотно талановитого натураліста надзвичайно тонко підмалював геніальний кольорист, вроджений імпресіоніст. Глядача в серце вражало це малювання: в рамцях знайомого екстер'єру так передано павутиння самотніх слідів і галлявину брунатно-білої мішанини фарб посеред укритого світлотінями поля й саявом уквітчаного садка.

Вільгельм Перший з'явився на роботу в зеленій, як і його френч, шинелі, у шкіряному картузі. Вільгельм Другий — у короткополій ватянці поверх бабської кофти. На голові сукнятні навушники з пружиною під капелюхом. З першого грудня пішов у глинище працювати ще й Вільгельм Третій, взірцево споряджений для подібного завдання сорокалітній бухгалтер з ляйпцігського управління: хутряні в нього шапка й піджак, як також — мисливські чоботи понад коліна, незносимі рукавиці — щойно з крамниці? з виставки? — по лікті.

Батько з цього дня вже постійно працював у глинищі. Під шапку йому зранку напинали шерстяну хустку, проте він неугавно тремтів від холоду двадцять чотири години на добу. До того промерзав у ямі, що вже не міг самотужки здертися по лежнях залізнички на-гора, щоб пересалпнути в натопленій їдальні. Звичайно Віктор, зрідка й дивно боязкий Льока, супроводжували його, допомагали наддягтися й відпоювали чаєм. Мати працювала в пакгавзі. Пожалітися могла б лише на дикі протяги в усіх напрямках. А промер-

зала вона під монастирським муром, під час повітряних тривог.

Братам Лисенкам, Яшкові Андрущенку та їхнім товаришам припала левина доля праці: на-гора легко йшли вагонетки снігу-пуху, зате тяжко копався й плив з ями на гору над яблуневими садками мерзлий ґрунт. Віктор і Льока відводили тата погрітися, а собі — прохолонути.

За ними слідом, завжди за чергою, навідувалися до ідальні й товариші. Жилавий Сюсюкевич багровів, аж синів на морозі, проте від непосильної праці страшенно задихався. Андрущенкові бракувало витримки. Його життєвий тонус безнастанно схилявся до занепаду. Яшкова сила, так само й воля, нарізана була надто коротко. Він фізично й нервово перенапружувався й щоразу потребував перезарядження, дружнього слова й — хай гіркого! — сміху.

Гладкий і лисоголовий Анатолій здавна хворів на серце. Він уміло розраховував вагу кожного налопатника землі й підпирав мерзляком навантажену вагонетку по можливості делікатно, проте що не день, то інженер дужче морився й помітно для сусідів — старів. А борець Герман, дивним чином, ніколи не перевтомлювався, зате не вмів і відпочивати. Жив напрочуд марудно. Не знав, куди б себе — і навіщо! — подіти. Він жалів не себе, а земляків.

Герман нерозлучно, денно й вечорами, був з Анатолієм, хоч найдужче з усього товариства подобався йому Льока. Успіхам у жінок заздирив він «шикарному» Яшкові-красеню та ще й маляреві. Приглядався ж і прислухався насправді тільки до Віктора.

І в ямі добре počував себе, розумно пристосовувався до праці, шахтар Галайда. Палажка калина — його щокі. Налиті снагою очі. Впевненість у перемозі всюдисущого глузду. Віра в свою зірку щасливу.

Обережний Василь Кривуля, полтавське вайло, боявся загнати себе в могилу й умів пасти задніх. Знав, що таким випробуванням чином він, поперше, обійде світ і благополучно повернеться додому, подруге, з будь-якої води зуміє вийти сухий. Василь більше прикладався, ніж працював, більше

вдавав, ніж справді напружувався, більше тинявся, ніж ходив, більше підсьорбував носом і прислухався, ніж говорив.

Точно з середини грудня пішли навальні сніги. Перед ранковою тривогою часто не вдавалося подати на-гора жодної вагонетки щирцю. Щодня доводилося заново розчищати доріжки, коридори й вулиці в снігу, а потім звільняти з білого полону іржаве страшило на поддзеркалених коліщатках і заново розкривати могилу понад мертвим садом, понад засипаною трояндами, то білими, то рожевими, жовтими і багряними, домовиною.

У таку холоднечу люди прововтузилися два дні з залізничкою: з докопаної вже середущої третини глинища прибрали відногу колії й наново розташували решту лінії. Треба було заново вкопуватися в надрі землі. Втретє.

Батько завжди любив зиму, чисті ранки й дике вогнище вечорів особливо. На світанку, ще сонний човпаючи до праці, і вночі, від перевтоми втрачаючи свідомість, він красчком ока невгавно любувався цівками дня в щойно прорваній преблі темноти, радів снігові простолінійному й безшеслесному, захоплювався поривами віхоли.

Дивним чином він при звичаївся до щоденної праці на морозі. Нестерпний тягар сповна виявив свій подвійний характер. На поверхню свідомости пробилися й зацвіли конечність і, слідом за нею, звичка. Захопив сам ритм довколишньої праці, її наполегливість аж до цілковитої перенапруги. А коли придивитися глибше, — серце приємно хвилювала пов'язаність і навіть єдність доль усіх, земляків, часом таких дорогих і рідних, часом таких байдужих, фактично, безпотрібних, навіть осоружних.

Крім того, в такий час, батька щодня з ніг збивала лявіна напрочуд чистої радості. Ранком до нього в яму, хизуючися своїм «осіннім кожухом», підбігав Льока. Завжди трохи нашорошений і боязкий, трохи ніяковий, але ясний, наче задоволений своєю долею, він намагався, закидаючи попід пахви, на плечі, нагріти руки, витанцьовуючи, — ноги. Часто схильний був з татом попустувати й пожартувати. Чи не

щоразу до них у яму, шпурнувши лопату геть під стіну, потигречому впевнено й рішуче сплигував Віктор.

Він уже чув радіо й читав газету. У нього були новини з фронтів. Цілий місяць Віктор, жартома, повторював доречний зараз девіз Артура Шопенгауера: «Я щоранку дякую Богові за те, що мені не потрібно турбуватися про Священну Римську імперію!»

За підсумками історичних подій на кордонах Німеччини слідував огляд передбачень на найближче майбутнє. У справах великих і заплутаних пророкувалося чудодійне прояснення, в малих і особистих — навпаки. Розум при цьому примушений був визнати непомірно велику ролю як збігу обставин, так і сліпого випадку. За доречне вважав прислухатися до інстинкту, враховувати передчуття. Для певності дійсно не було місця. Не могло бути. Зате щоразу виринала потреба в доречному жарті:

— Стародавні люди вірили в циклічність часу, в обнову світу кожних сто десяти років.

Думку, звичайно, перехоплював як не Льока, то батько.

— Сто десяти років попрацюємо в Саксонії, посидимо в глинищі, а тоді сто десяти років відпочинку!..

Коли не другий, то кожен третій день Лисенки вже не втікали з подвір'я «Гросни» під жовтий мур, здається, францисканського монастиря, а любісінько вигрівалися в приземкуватому бараці їдальні. Крім них, у приміщенні, товклася на кухні, залишалася лише Марфа Андрущенко. Батькам тяжко було години вистоювати в снігу. Та ще й по двічі на день, по тричі на добу. Їх не минала думка про можливість поранення й каліцтва, — смерті вони не боялися. Хвилювалися виключно за життя зовсім юних синів.

Мати аж до татового захворювання на перший день латинського різдва уникала розмов про Лялю, проте щодня думала про неї, про її відвідини, її химерні листи, з одного боку, напрочуд щирі, з іншого — удавані чи пересолені... Лялина доля, тяжка і безпросвітня, хвилювала її завжди. І гасила в ній неприязнь. Теж завжди.

Мати ще раз переконалася в своїй слухності. Без «за-

чарування» не було й розчарування. Її не злякали прорадянські висловлювання цілком незвичайної дівчини. На душі не промайнула навіть і тінь зневаги до відвертого русофільства землячки: надто вже густо проросли на Україні перевертні й гібриди! Але блискавично прорізалося й негайно розрослося передчуття про здійсненність Лялиного повороту додому, на Україну. Мама навпрост побачила дівчину на станційному майдані в Полтаві, разом з нею проїхалася автобусом до центру міста й пішла вслід за остівкою з Садової в провулок і на продовгувате подвір'я вздовж будинку з верандою. І близько не було при тому ні страху за Лялине майбутнє, ні — повернення на російську Україну! — заздрощів, ні можливої в такому випадкові злоби. Не була це й байдужість, а, радше, мовчазна доброзичливість. Може, скалка материнського почуття. Рішення повсякчасно й скрізь розрізняти велике й мале, загальне й особисте.

В останній день року, цілком несподівано, спалахнула й потім довго не згасала напрочуд багатотемна й напрочуд одноцільна при тому розмова Віктора з матір'ю. Приводом до неї послужив лист від Ліди Пащенкої з Гогенгайму. Вона часом засліплювала то матір, то сина, так і стругала, і гнула, і гострила розум, але не обпікала, не ображала нікого.

Найцікавішим було в даному разі те, що обоє вони прояснювали цілковиту єдність своїх думок і своїх почувань. Переборювати їм доводилося лише червону калину непорозумінь та щедрю зливу слів. Їм би насправді можна було, як звичайно, помовкувати.

Зокрема, взаємно зрозумілим було відношення кожного з них до напівнімкені Ліди й до напівросіянки Лялі. Адже обом їм притаманна була не лише вузькість, а й широта поглядів. Дуже близьких, дуже подібних.

Обоє вони фактично засуджували масове змішання національностей, обоє, звичайно, знали розмах і ціну також асиміляційних процесів у неоднорідних суспільствах. Бо вони охоче визнавали практичність чи слушність на перший погляд шорсткої сентенції Ніцше: «Лише еліта має право на презирство до національної обмежености». Таким чином обе-

рігається підмурок нації й одноразово визнається певне місце для людської свободи.

І Віктор, і мати, і Льока, і батько насправді заплуталися, коли взялися нашвидку вияснити пов'язаність історичних подій з характером людини. То їм марилося — знаходилися й приклади, підтвердження! — наче перебіг історії був напрочуд логічним і передбачливому розумові цілком ясным, то раптом усе наче затьмарювалося, повністю або частково. Людина ввижалася їм то такою зрозумілою, як і близькою, то заплутаним жмутом на всі боки потайних поривів, живим привидом з пекла.

Зустріч Нового Року, сорок п'ятого, — в рожевому закарпелку в ресторані «Золотої корони». До греснянської компанії спершу приєдналася Люба Христенко з Галею Кухаренковою і — вже напередодні від'їзду на фронт! — Дора Семівна Черепніна. Пізніше довелося зсувати й розсувати столи, надвоє розбити компанію; зійшло з п'ятого поверху багато молодих родин. Галайди привели з собою литовську пару. З усіма разом і поодинокі прощався в цей вечір завербований до Власівської армії — Бруно Цапліс.

Об одинадцятій пропливли від парадних дверей до остівської компанії статечний герр Зайтц і до безтями розцяцькована Галочка Іконнікова. Прибули на чверть години. Льока саме цілувався з Карлою, після брудершафту. Саме Герман і Яшко розливали крадене вино по келихах і на столи, на підлогу.

Насправді Галочка невимовно хвилювалася й пратнула хоч на мент пробитися до Віктора. Якщо не можна побути з ним насамоті. А Зайтц прийняв з Яшкових рук келих вина й охоче випив його до дна.

Галочка, кам'яна, стояла за бильцем Вікторового стільця й мовчки, цілком непомітно плакала. Телеграму від шлезьких остівців, надіслану вже не з Грюнбергу над Вислою, а з Бре-

славу над Одером, Віктор прочитав двічі. Ешелюн утікачів потрапив під бомби. Десять людей забито. Серед поранених була дружина лікаря Іконнікова. До тла розбито вагони з майном, приватним, з фірменним — частково. Підпис: Шредер.

Піваркуш телеграми Галочка поклала назад у фасонний ридикюль, поміж пахучі дрібнички. І глянула на Віктора. Погляди зустрілися: зміна в їхньому житті підійшла до дверей і поклала руку на ручку. Межа епох засліпила очі.

Опівночі трансповалася промова Гітлера, дуже, дуже схожа на прощальну. Майбутнє світу, як і особисте, звичайно, тепер визначить не відношення поміж Німеччиною і Росією, а поміж Америкою і Росією.

12

Звечора тато жалівся на горлові болі, проте сподівався, що доля не буде така жорстока, — зглянеться. Така довгождана відпустка, така надія перепочити... Вночі мати розбудила Віктора: ангіна відбилася на серці. Хворий никнув у страшний знемозі. Йому бракувало сили, щоб сприймати запитання, щоб відчинити очі.

Льока побудив Андрущенко, пополохав сусідів. Спронску зірвався з двоповерхового ліжка, впав на підлогу: побачив у головах у Віктора вогонь. Пізно зрозумів, що на електричній пічці кипіло мамине знаряддя, шприци й голки. Коли прикро вражений, не далеко було від сліз, голяк стояв уже над ледве притомним, здавалося, батьком, — закудкудакав шлезький чайник.

Та на цей раз батько відкрутився щасливо. Бандою хвороби напали в першу ніч, а потім уже гуртом не спромоглися. Навіть поодинокі витівки серця були дрібними, більше злими, ніж небезпечними. Аби зіпсувати настрої.

Дослівно наступного дня тато в обідню пору жартував з мамою: «Ти ж знаєш, який я моторний!...» І зажадав, щоб йому подали «Український вісник» і окуляри. А на третій день

хвороби — і латинського Різдва! — вимога його була навіть задоволена.

Ніхто з родини й сусідів не приховував від хворого, що в останній тиждень року до Штутцена щодня прибували вагони з сировиною й тоговою продукцією, з устаткуванням, машинерією, що Зайтц і Галочка цілими днями телефонували в усі кінці міста, даремно шукали помешкання для грюнберзьких остівців. Щодня слід було чекати їхнього прибуття до Саксонії.

Ніхто, справді, за цілий тиждень навіть не підійшов до глинища, занесеного снігом і схожого на пастку. Без винятку всі працездатні розвантажували вагони як удень, так і вночі. По садах і пустирях будувалися з діжок і скринь вулиці, сполучені поміж собою провулками, і трохи приземкуваті піраміди.

Стан батькового здоров'я надзвичайно стурбував матір ранком у останній день року. Знову серце хворого здалося їй каверзним і загадковим. Це не перед добром обійшлися ми без поради фахівця! Навіщо цілковито звірятися на її розуміння хвороби, на її лікувальні можливості!

Мама з готелю вийшла, а до подвір'я фабрики, майбутньої, навпрост влетіла, вбігла. До дебаркадера понад залізницею на світанку пригнано вагонів з десять цукру. Проте і Віктор, і Льока похвалили материне рішення ще сьогодні добитися з батьком до лікаря. По змозі — сьогодні.

Віктор сподівався, що запише хворого на вечірню годину й повернеться до праці, а секретарка лікаря запропонувала йому — несподіване «вікно»! — одинадцяту тридцять ранку, дня. Батько злякався такого поспіху, запідозрив найгірше. Мати такий поспіх назвала карикатурою на розумну поведінку. Додала, що Віктор, по недомислю, звичайно, на-смішив, перегнув палицю й передав куті меду.

Проте часу на збори залишилося чверть години, хоч Отто Біркендорф, лікар Сюсюкевичів, знайомий Люби Христенко й захисник бідаків і чужинців, мешкав і приймав хворих на партері найвищого будинку над центральною площею і в місті. За два, навіть за один квартал від готелю «Золота

корона». Висотний бік головної вулиці став муром чи греблею, щоб перетнути кам'яне павутиння над залізницею, щоб відгородити дільниці ясних або таємничих вілл обабіч лісопарку й модерних корпусів з балконами на Ляйпцігський шлях.

У приймальні під шестиповерховим хмаросягом досить було місця для скромників, попід стіною виструнчилася шереха звичайнісіньких стільців з високими бильцями, і для прихильників комфорту — тютюнова канапа біля бюрка сивоволосої секретарки, біля вікон на повітове управління за площею — три фотелі обступили круглий столик горіхового дерева. З якої речі в приймальні лікаря, замість газет і журналів по всіх усядах, та красувалася на відкритих полицях справжня бібліотека німецьких класиків у найкоштовніших виданнях?! Було це продовження особистих збірок чи була це порада людям читати книги, при тому — випробувані часом, історією?!

Віктор нашвидку роздяг батька, допоміг матері зняти пальто й почепити його буковому вішакові на носа. Замість останньої репетиції перед зустріччю з німецьким лікарем, він рішуче підійшов до простінка з книгами й вихопив з шановного товариства подарунковий том у пергаментовій палітурці: листування Гете з Шіллером!.. Єдина завада була — чудна тиша, може, незадоволення за спиною. Віктор повернув голову, а на нього, здивовані чи зацікавлені, з одного боку дивилися мати й батько, від дверей кабінету — лікар Отто Біркендорф і, — з-за столу, не зрозуміло чим обрадувана, — секретарка.

Mein Gott, яка буча зчинилася раптом! Перед секретаркою стояв гурт ще не знайомих один одному людей і сміявся. Докторові привиділося, що він не стоїть, а йде й одноразово спостерігає свою ходу в дзеркалі. Лисенко теж мацнув себе за щоки й за еспанську борідку, бо йому здалося, наче він з'їхав з глузду, психічно захворів. Куди веселіше було спостерігати зустріч досі незнайомих близнюків мамі, Вікторові й секретарці.

Добре, що один з них поверх солідної камізельки з зо-

лотим ланцюжком на животі, з годинником у кишенці, із спиною з чорного шовку, одяг білий халат, другий був у темно-синьому костюмі, у білій сорочці під темною краваткою у чорних лілеях.

Восьмидесятилітній доктор Біркендорф і не сповна шестидесятилітній Лисенко, дійсно, здавалися однолітками. Перший з них, як приглянутися, був помітно свіжіший. Зморшки довкола його очей і посеред чола були дрібнішого калібру. Глина його обличчя — ясна, без домішки зелені й сині.

Неправдоподібна нісенітниця! — Віктор і мати стояли над батьком, у білизні розпластаним на залізному столику, і посміхалися, не стримували, щоправда червивої чи двоїстої, посмішки. Крізь шпару, з сусідньої кімнати, можна було б сплутати лікаря з пацієнтом. У них однакова хвиля сивої зачіски й однаковий профіль голови, однакова постать. До тожності в суттєвому додано навіть дрібнички, набік звернутий кінчик напівсірої борідки.

Кумедія! Не до сміху було докторові Біркендорфу. Він, поперше, вважав мамині діагнози за надто спрощені та ще й узагальнені, за надто оптимістичні, подруге, зважаючи на лихий час, і сам обмежився лише підсиленням і урізноманітненням домашнього лікування. Він переміг себе: промовчав, що вичерпаний до дна, навропрост замучений організм хворого треба рятувати в клініці для сердечників, що інакше пацієнту залишилося лише кілька тижнів життя. Півроку найбільше.

Доктор замовк і, сповнений нерішучості, поглядав то на віяло щойно ним виписаних рецептів, то на книжку пустих ще бланків під рукою. Як багато і як мало всього цього для хворого! Як багато хотілося, як мало можна було сказати цим бідним людям з України!

Доктор прагнув згадати привід до сміху в приймальні, годину тому, проте і думати, і говорити міг лише про працю Лисенків у глинищі й пакгавзі, лише про їхній гуртожиток та ще й на п'ятому поверсі готелю. Цілком певний своєї всемогутності в Штуттені, він запевнив Лисенків, що Віктора й Льюку звільнить від ями, батьків — від праці взагалі, що

справу з мешканням для них він поладнає ще сьогодні: власники «Золотої корони» — його пацієнти й приятелі, з Карлою він «знайомий» з години її народження! — в найгіршому випадкові за два, найбільше три дні. Та ні! Не може бути! Завтра!..

Віктор, прикриваючи відступ батьків з кабінету, спробував нагадати докторові Біркендорфу, що директор Зайтц вперта людина й не погодиться ні на звільнення Лисенків з рабства, ні на зворот харчових карток, що до міста сльиве щодня прибувають потяги німецьких біженців, що в готелі «Золота корона» вже ніде впасти яблукові. Лікар посміхався самовпевнено й вибачливо. В передпокої він поклав руку на плече юнака, щоб припинити безпотрібну, наївну й смішну суперечку, і заново познайомив зі своєю секретаркою, як виявилось, також невісткою і вже вдовою. Біркендорф молодший, теж лікар, ляйпцігський професор, загинув у сорок першому році під час вибуху Хрещатика, у Києві.

В останню мить усі присутні розсміялися. Дивна схожість людей породила примару: доктор і пацієнт здавалися однією особою. Прощання було наче перед дзеркалом розігране, а не відбулося біля порога в коридор. Звідки лише, в такому разі, брався тут чи куди зникав халат доктора Біркендорфа?!

З Віктором доктор не хотів розлучатися. Йому подано було обидві руки. Доктор умовляв молодого чоловіка без найменших роздумувань звертатися до нього по допомогу в будь-якій справі. Нарешті стиха запитав, чи не може він бути родині в пригоді грошима. При тому дивився на Віктора, дослівно, татовими очима. Такими ж карими, такими ж сумними.

Надворі сонце так і золотіло по всіх усядах. Що сто кроків, точно, з надхмар'я пролітало на місто по одній сніжинці. Люди цього краю ще ніколи не чули ні про війну, ні про мор. Погожому дневі зраділа площа, на параді зібралися глибокі й широкі вулиці. Припали гіллям до землі розчулені красою околиці.

Батькові здалося, що його хвороба зумовлена нервовою

системою, що лікар Біркендорф і соняшна погода діють на нього краще від найкращих ліків, що сходять на п'ятий поверх сьогодні наполовину покотшали. Мамине обличчя, у відповідь, злегка колихнулося. На мент засохла на ньому посмішка. Майже не піддалися радості її очі: щойно почали тепліти та й похололи враз, покам'яніли. Замовчування й рецепти доктора Біркендорфа були аж надто красномовні.

З аптеки Віктор повернувся додому не через зелену браму й підсолоджене снігом цегляне подвір'я, а через ресторан: аби відбити в пам'яті цілковите безлюддя в знайомих приміщеннях напередодні свята. Новий рік!

Біля дверей на чорні сходи його гукнула й наздогнала Карла. В захованих на спині руках вона тримала два листи, за які вимагала викуп... Тоді Віктор, мабуть, запропонував італійській красуні німецького роду зайнятися з ним японською гімнастикою і наказав їй точно повторювати кожен його порух... Нарешті руки вчителя й учениці зустрілися. В ту ж мить листи від Ліди й від Лялі опинилися в кишені Вікторового пальта. Відна Карла ринулася за втікачем навздогін, але добігла тільки до третього поверху.

Віктор підсів до батька на ліжко й розпоров Лідиного листа кишеньковим ножем. Третього за весь час їхньої розлуки, за всю осінь і початок зими.

25. 12. 1944,

Дорогий Вікторе!

Під Новий рік я завзято себе гризу! Не можу пробачити, що піддалася бездумному пориву (ображена гордість? чи неполадки з кодексом міщанського правопорядку?) й грюкнула дверима саме в час вирішальних подій у нашому особистому житті й у цілому світі. Навіщо я подалася на Райн! Мені треба було обмежити свої забаганки й вжитися в твій і широкій, і високий світ. Зате тепер я розцяцьковую той шлях, на який я відмовилася вийти проминулої осені.

А тут сорок п'ятий рік, кінець війни, треба сподіватися. Моя бабуся складається на Київ. То вона поверталася додому

з німцями, а це й без них. І певна, що їй повернуть наше мешкання. Це обов'язково, це наче передумова. Бо в пам'яті віддруковано найпомітніший успіх у її житті: три кімнати і балькон над зеленим кварталом!..

Але в розум бабусі вже пробралася й трагічна нотка: можливо, що додому вона повернеться сама... Держава поверне їй принаймні одну кімнату, коли б оту, з бальконом, й утримуватиме її, платитиме хоч маленьку пенсію. Бо Віктор у такий Київ не повернеться, а Лїду вона давно вже вирішила йому подарувати.

Отже вона житиме в Києві й чекатиме на нас роками чи й десятиліттями!

Отак от ми живемо. Такі думки обсідають нас. Але що я хотїла тобі сказати, що тобі можу написати?!

Вже знаю, знаю! Я, безвірниця, покладаюся на Бога і на цілий тиждень (принаймні!) залишаю мою кривоногу й глуху красуню в Гогенгаймі, а сама пробиратимуся до тебе, в Саксонію. Іду наче по робітників, будівельників. Хоч тут вони, ніде правди діти, таки ж безпотрібні вже, як і в Грюнберзі або в Штутцені. Проте я довела Кенїгу... Нічого я, звичайно, не довела! Я вимолила згоду в Якобі, це інше діло.

Хочу побачити тебе ще раз, мій дорогий, мій єдиний. Доки ще не пізно. Якщо нам, Вітю, не доведеться вже разом працювати, якщо нам, Вітю, не судилося разом жити.

Хочу пабачити й твою родину, Льюкин рожевий писочок (і поцілуватися з ним... через хусточку!).

Боже, що Ти зробиш з нами у наступному році? Що тепер з нами буде?

Щасливого Нового року! Цілую, цілую!

Лїда

П. С. Додаю буськину цидулку, до речі, мною не прочитану, не процenzуровану. Л.

Старомодні літери й бароккові розчерки Аліси Оттвіни — що горобці чи колїбрі на голубеньких сідалах. Аркуш полінованого паперу нагадував багатоповерхову клітку. Вигляд

бабусиною листа міг читача тільки розсмішити, зміст — засмутити.

Вітю, дорогий!

З обіцяним тобі листом (вибач, що тобі, рука відмовляється писати — Вам!) я докрутилася до Нового року! Зате послання моє буде змістовним, важливим. Приготуйся!

Чи не заподію я тобі рани в серці, душевного болю?!

За час нашої розлуки в мене визріла певність, що ти справді нагадуєш мені покійного сина Лесика, студента Київського університету й добровольця чотирнадцятого року. Ліда за ці тяжкі місяці сама собі довела правоту своїх нарочито приглушених та ще й роздушених почувань до тебе, і таким чином, глупоту її безпричинного, в суті справи, розриву з тобою.

У Катовицях, як дьорнув нас паротяг, а ти залишився на пероні, вона раптом прозріла й ладна була сплигнути на землю.

Але, дорогий Лесіку, Вітю, провини за розрив я ділю поміж вами порівну.

Ти недооцінюєш моєї влучки! Чи просто не кохав її?!

Вона, звичайно, не рівня тобі в одному відношенні — сприйнятлива голова її не мала ще нагоди зачерпнути знань, її здібності ще ніколи не застосовувалися. Вона дуже мало читала. Література для неї та ж астрономія! Проте Ліда, часом грубіянка, чортяка безрога, насправді поступлива й податлива, схильна до правдивості і вірності. Коли б у Грюнберзі ти її притримав, приголубив, вона була б назавжди твоєю і щасливою.

У Гогенгаймі вона живе тобою, власне, своїм безталанням, собою.

І мені до сліз жаль її: тому я мушу або плакати, або гримати... Тому я пишу тобі, прошу: приїдь з Лідой до Гогенгайму як додому, щоб у грозу ми, дві жінки, не залишилися насамоті.

З твоєю родиною залишиться цілком дорослий уже Льока, він же у вас умничка.

Таке моє прохання. Тяжке воно, не легко вміщується в коверт.

Багато щастя в Новому році!

Твоя А. О. Г.

Лідин лист з «припискою» бабусі, Віктор подав матері, Лялин розпорів і розгорнув. — Що за Тмутаракань! Що за головоліпка для здібного орієнталіста! Що за китайщина! Що за гаптування! Що за химерія!

27. 12. 1944

Вітю, дорогий!

Я, дійсно, феноменальна дурка! І навіжена! Але я пережила страшну бурю: мені треба побачити Віктора й усіх Лисенків, а мене намірилися силоміць вивезти на південь Баварії. В пальті я гепнулася на ліжко, потім вискочила на таборовий пляц і намагалася без перепустки в кишені прорватися до міста... Думка роздвоїлася: або негайно їхати до тебе в Штутцен, або хоч написати тобі негайно.

Звичайно, сам переїзд до Баварії це для мене раз плюнути. Адже розум мій вважає смерть від бомби за цілком для мене прийнятну, майже за щисливу знахідку: одна мить і в повітря присне моє животіння, разом з моєю бридотою й моїми сухотами. Чудово! Серце моє трохи, правда, спиньчається такий спрощений розв'язці, такому кінцю життя, проте воно не спроможне чинити спротив милосердному розрахунку.

А сьогодні прийшов твій лист і я прозріла! Звичайно, що ти зречешся саксонської корони, забереш родину й прорвешся в благословенку Баварію... Тільки боюся, що я прощаюся сьогодні з тобою назавжди, що наша дружба вляжеться в отакують от рамок: від першої зустрічі в кімнаті нашої німкені, Йоганні Карлівни, до побачення в Штутцені, посеред Саксонії й Німеччини, від твого першого листа в Москву до цієї ось нещасної цидулки. За таких умов жадання мої казково згортаються й спрощуються: вже я хочу тільки одного листа від тебе. Верх блаженства, якщо ти напишеш, де тебе можна буде шукати після закінчення війни. Мене — в Авгсбурзі або Мюнхені.

Вітю, я вірю, що мені (росіянка в паспорті!) вдасться повернутися на Україну, в Полтаву, — відкрутитися від Сибіру. Ти ж, відомо, залишишся на Заході... В такому разі я побажаю тобі сьогодні вже щасливо пережити наступний рік, щасливо докінчити свою освіту й щасливо влаштувати своє родинне життя.

Можливо, що колись ти зможеш якщо не повернутися на батьківщину, то відвідати її. Можливо, на нашу землю прийдуть глянути твої діти. Мені б хотілося дожити до тієї години!

Не сумнівайся, любий, що твої писання переживуть сумний час, що твої писання прищепляться на дереві рісного письменства, молю тебе.

А тепер подай мені руку на прощання!

Ляля

П. С. Знаєш, я ще чекаю від тебе листа і, взагалі кажучи, зайнята: боюся прогавити головне чи важливе, тому сиджу каменем за столом, цілком холодна, а сльози ллються незалежно від мене, самі від себе, то інша річ.

...У Віктора задрижали щелепи й зацокали зуби. Через п'ять хвилин він уже сидів у своєму закапелку в ресторані й писав Лялі листа. Через годину це послання поїздомчав на Ляйпціг і Галле.

Вантажники з «Гросни» повернулися додому перед восьмою. Біля десятої на Литовській вулиці, на п'ятому поверсі, з'явилися, в супроводі Яшка, парадно одягнуті Люба Христенко, Галя Кухаренко й, у військовому, Дора Черепніна.

Галя присіла до Лисенка на ліжко й поцілувала його в щоку. Люба й Дора з хворим привіталися й запитали про враження від лікаря Отто Біркендорфа. Слідом за ними ліжко обступив звичайний гурт чоловіків: Яшко, Анатолій, Герман і Василь Кривуля. Їхні поради хворому зведено до простої формули: келих доброго вина під Новий рік!

Ця простота насправді була складною. Ця святковість — буденною.

Віктор, сидючи в ресторані, одноразово не відходив від батькового ліжка й не припиняв розмови з матір'ю в пустому коридорі на п'ятому поверсі «Золотої корони». Крім того, він, хоч внутрішньо приготований до всього, не сумнівався в тому, що стіни цих суміжних закапелків, таких освітлених, таких яскравих, мають вуха, що багато із присутніх тут на зустрічі Нового року невдовзі сміятимуться на кутні, а дехто з них спробує рятуватися зрадою товаришів, обплывуванням свого власного обличчя.

Душа розцвітала де розумом або почуттям, де словом або образом.

Безконечні ряди асоціацій! Сучасників своїх Віктор охоче порівнював з рибою, а час, дійсність сорокових років, з росолом, ропою, тузлуком.

Віктор дивним чином сумував лише наполовину. Душу його, місцями шорстку й колючу, то сріблив місяць, то золотило сонце.

Вночі він сміявся над такою заппадливістю власного самоспостереження. Танцював ярмарок несподіваних згадок, призабутих сентенцій, давніх зваб і напівпрояснених намірів. Так просто, як сонце, на обрії свідомости встала Україна. Слідом за нею виринуло жадання збагнути гордість емігранта й значення еміграції як учинку символічного. Наче морські хвильки на мілині, зударилася уява про полтавський день у дитинстві, про лекцію французької мови у Наталії Олександрівни Лісовської, про її дімок під чорними дубами, над могутньою долиною Ворскла, з уявою про «дискретний тріумф», власне, про вольтову дугу творчости посеред чужої чужини, про вірність мові, рідному. Незалежно від обставин.

Віктора здивувало повноводдя власного настрою і, мов ріка перед островом, його рогач, його розгалуження. Віктор був майже цілком з товаришами. Щоправда, на цьому «майже» вільно гарцювала його думка й мінілися на привілії по-

чуття. З цього «майже» він спостерігав цілий гурт остівців у кутку ресторану для німців і себе самого посеред них.

Сміх і горе! — Віктор злякався Дориної пропозиції випити з нею по чарці вина на брудершафт, намагався уникнути такої «нагоди». Та жінка в німецькому однострої напнула до нього через стіл, щоб разом випити й поцілуватися. Потім Анатолій і Герман силоміць посадили Віктора в крісло і, стоячи перед ним, з келихами вина в руках, заговорили про кінець війни, про грозовий час для всіх нас, утікачів з України.

Та Вікторові ще не хотілося говорити про втікання до Баварії й про знайдене на мапі містечко на південь від Мюнхену, розташоване над рясною-рясною водою, — Візен ам Зее. Бо що міг він цим людям порадити? Йому самому довелося лише надіятися на вчасність і пильність своєї інтуїції та на чіткість і сміливість свого розуму. Йому самому лячно було уточнювати плян дальшого відступу на Захід.

Крім того, сама природа людського прохання про пораду надзвичайно складна й драматична. Порада часто дуже охоче сприймається, щоб заспокоїтися, щоб позбутися, повністю або частково, тягару відповідальності за свої вчинки й за свою долю. Ще частіше наші друзі радяться тоді, як їхні таємні рішення вже прийнято. І потрібні вони, такі поради, нам, людям, то для перевірки себе самих, то як відомості з «нейтрального терену», то для базікання про гарячі речі, то для насміху або й знуцання над наївністю собіподібних, двоногих.

Віктор глянув на Анатолія, на Германа й засміявся. У пам'яті спливла картина Гіллемакера «Наполеон у Ваймарі розмовляє з Гете й Віляндом». Сміх зразу й ущук. Надто тонкі нитки асоціацій зникли самі з себе і начисто. Зате пригадався опис останнього менту в житті Гете і, слідом за ним, Толстого. Обидва вони ще намірювалися писати. Перший з них поставив у повітрі, мов на аркуші паперу, щойно кому... Рука другого націлилася... продовжити речення.

Об одинадцятій годині Льока повернувся до столу й розповів братові над вухо, що йому вдалося трошки погово-

рити з Карлою на темних сходах і що він зустрів біля дверей Романо. Італійський студент, що вже два роки працював у Штуттені на залізниці, влетів до затемненої у війну «Золотої корони» і, зібгавши її в жмут, кинув свою куцу шинельку на лутку вікна. Кашкета ж він навіть у Саксонії не носив. «Неаполітанський перукар», він же «Кочерга» й «Паганіні», звично задрав носа й негайно пішов до свого стола одинака, покликав Карлу.

Часом Романо, довгов'язий та ще й охлялий, обморочував чорнооку й пухку німкеню до калатання серця, до нестями. Дівчина молилася й просилася, проте «Драбина» неугавно цокотіла. Дівчина намагалася просто вирватися з лабет, утекти, але не могла звільнити свою руку... Романо топив Карлу в зливні дзвінких італійських слів.

Звичайно рятував бідолаху Льока. Інколи, як хотів поговорити по-італійському, — Віктор.

Віктор знявся на п'ятий поверх і виїняв із свого чемодана подарунок для італійця, філолога, запопадливого читача в усіх живих і мертвих мовах романських, і казкового добряги. Цей томик Меріме російською і французькою мовами, білошкірий з багряно-чорною квіткою посеред обкладинки, ще ніколи з господарем не розлучався, до Саксонії потрапив з Полтави. Та Вікторові надто хотілося разом з ним, маленьким чудом поліграфії, хоч ненадовго залишитися в пам'яті буйноволосого й запальноло торохтія з Неаполлю чи таки з Сіцилії.

Одначе перший вручив свій подарунок — та це справжня несподіванка й чортівиння! — клятий Романо: «Гете» Бенедетто Кроче. З італійським написом: «Моему побратимові з України. З любов'ю. Романо. 31. 12. 1944.» Коли Віктор повернувся до ресторану, італієць уже бенкетував з остівцями. Товариша зустрів із склянкою українського вина в руці.

Непомітно ні для кого, двічі за вечір, говорила з Віктором, на свіжому повітрі, під брамою «Золотої корони», Люба Христенко. Їй тяжко було хоч на мент відчепитися від своєї «доці», Галі Кухаренко.

Легко, майже без вагання, вона, зразу, за першим ра-

зом, навстіж розчинила душу. Та так, що у Віктора від несподіванки закрутилася голова.

Юна жінка весь час тремтіла від холоду й від збудження. Одна рука її, власне, долоня, намірювалася обітріти груди й горло, друга намагалася вгамувати на вітрі неслухняне волосся. Перестиглі тернини, власне, сливи, заглядали у Вікторове обличчя. Репані губи чорнявого янгола відверто збиткувалися над кимось, непомірно гордували чи, може, ладні були останню мить ще стримувати ридання.

Люба, як виявилось, ніколи не любила Дори Черепної й вродженого нахилу її до верховодства, не витримувала її марення про панування Росії, фактично над цілим світом. Люба певна була, що їй доведеться розплатитися засланням або й життям за баб'яче політиканство дурисвітки. Треба ж було такого сусідства!..

І після короткої павзи, після останнього роздуму, Люба просто додала, що вона, не без розрахунку, навіть подвійного, завагітніла. Мета її — разом з Яшком повернутися на Україну. Звичайно, Галю Кухаренко вона теж ніколи не залишить напризволяще. Мета її — уникнути заслання, Росії, Сибіру, Азії. Будь-якою ціною.

Люба поїдала Віктора очима й тричі за десять хвилин повторила, що Яшко вже не поїде далі на Захід, що Яшко візьме з нею шлюб у Німеччині, а вже тоді вони, звичайні остівці, разом повернуться на Україну.

Сумнів прочувався в її словах, наче завчених, схожих на формулу.

Приховану ж за ними образу й гостроту свіжого болю виявила повторна розмова перед світанком.

На цей раз Віктор спробував уникнути побачення, але даремне. Коли ж вони знову опинилися під брамою, біля запасних дверей у мілкенській ніші, дівчина розридалася, нестримно картала свого нареченого й допитувалася, чи Люда, муренька росіянка з Курську, часто приходять у готель до Яшка.

Віктор охоче розповів землячці про знайомство з двома остівками, матір'ю й донькою. І, хоч його глухі підозріння

були несподівано підтверджені, довелося втихомирювати на-
прочуд чуйне серце ще закоханої і вже зрадженої жінки.
Довелося аж занадто ретельно промокати й витирати своєю
хусткою сльози під очима співрозмовниці.

Зустріч сорок п'ятого року вдалася дуже веселою й тра-
гічною навпереміжки: радість однокашництва обплетено було
гірляндами односумства.

Віктора обсіли земляки. На цілий вечір і всерйоз. Тяж-
ко було вирватися з їхнього кола навіть на чверть години.
Так по великих перервах щодня облягали його парту шкіль-
ні ерудити й філософи, шкільні мандрівники й футболісти.
А в київські роки — університетська молодь цілі ночі юрми-
лася в гуртожитку неподалік його ліжка.

■

Не могло бути, щоб сон про довголітню вчительку, про
полтавську школу й про Київський університет не віщував
Вікторові приємного переживання, щасливої пригоди, небу-
денного дня! Не було сумніву, що вона прибула з Полтави
й поспішила на Володимирську вулицю. А Віктор налетів
на неї на сходах і — така несподіванка! — розсипав свої па-
пери, зошити й книжки. Отже губи «математички» жартома
ганили розтелепу, роззяву, хоч насправді раділи-раділи зу-
стрічі. Нагнуте до підлоги обличчя так і сяяло. Зайчики по-
блискували в неї в очах і на золотій зачісці.

Перший раз Віктор прокинувся й здивовано посміх-
нувся. До такої міри настирливо марилося вдача. Дійсно:
тверде передчуття радісної події, наближення щастя... Чи
то був тільки затишок в убогому гнізді над краєм остівсь-
кого гуртожитка, робітничого табору?

Спроба уявити політичну новину велетенського значен-
ня та ще в день Нового року не прийнялася, на очах у Вікто-
ра зів'яла. У такому разі довелося перебрати бажання найосо-
бистішого характеру. Та кожне з них надто залежало від
становища на фронтах, одним словом, від долі цілого, здаєть-

ся, людства. Зашарівся, виявилось, окраєць надії на потаємний закон світової рівноваги, міри страждань і випробувань.

Удруге Віктор проснувся з думкою про своє нічне намагання оживити Україну, поєднати її дух з образом Матері, з поняттям любови і всепрощення. Посеред білого дня розум би розстроїв таку персоніфікацію батьківщини. Яким же процесам у душі треба завдячити такий слухняний вигин думки? Адже це послаблення волі, це спрага ласки, це втікання в казку.

Уві сні, не в змозі розплющити очі, він дуже старанно збирав до купи й склеював череп'я французької легенди з хрестоматії середньовічної літератури романських народів і, рівнобіжно, намагався пригадати долю самої книжки.

Це він, зайвий тут сумнів, був тим хлопчиком, що випустив з рук серце своєї матері на гострий брук горяної вулички.

Це до нього обізвалося воно, серце матері, прасимвол сліпої любови:

— Чи не вдарився ти, синку?

Промінь денної мислі враз погасив нічну муку й несподівано розрісся. Та ж персоніфікація країни в наш час стала штампом, мізерним залишком поетики давно проминулої доби, та ж вона лишок наскрізь вивітреної реторики, пустопожня форма!

Ні до чого в наш час романтичний образ батьківщини! Їй знадобиться твій успіх, як цеглинка в будові нашої культури, як запорука нашого безсмертя.

... Карла знялася на п'ятий поверх об одинадцятій годині. Старі Лисенки, давно вже одягнуті, відклали свої книги й назустріч їй встали з ліжок. У ту мить з'явився перед нею свіжо поголений Льока, у нижній сорочці, з рушником на плечі, з бритвою й милом у руці. А Віктор, спанько, щойно проснувся й вицупив з-під матраца том Меріке. «Мозарт по дорозі в Прагу» й два тузені поезій превелебного отця були в книзі немилосердно покалічені чорнильним олівцем і пером, решта сторінок відкараскалися від напасника зовсім

легко, — тут і там підкреслено слівце, де-не-де красувалася птичка на полях.

— Незабаром уже вечір! — звернулася вона до лежебоки. А Льюї й батькам вона доповіла про телефон доктора Біркендорфа, її другого тата чи, радше, дідуса.

Через годину двоповерхові ліжка на Литовській вулиці, перед вбиральнями, вже пустували. А чемодани й лахи батьків були перенесені в кімнатку, ну, точна копія Лялиної, тільки зразу над рестораном, а Льюїні й Вікторові бебехи — до суміжної камери-близняти.

Яшко, до нестями засмучений, кинувся товаришам допомагати. Речі він заносив у кімнатки наче в купе потяга. «Переїзд» Лисенків з поверху п'ятого на другий здався йому першою репетицією прийдешньої розлуки, сумніву не могло бути, на ціле життя. Вже й сьогодні виринуло манюсінке віддалення поміж ними...

А завидючим Яшко не був. Заздрість у ньому тяжко було розворушити й розтопити. Густа лява її тільки й обминула Яшка, київського студента, маляра. Решту остівського міста на п'ятому поверсі «Золотої корони» вона затопила в три хвилини. Декому лява заздрости навпіл зі сліпою злістю стянула по кісточки й по коліна, декого затопила по шию й навіть з головою.

Найпершим опам'ятався — і навіть похвалив Віктора-пройду! — борець Герман. До нього легко приєднався лисий інженер Анатолій. Найменше сколихнулися — це була досада навпіл з радістю — почуття Василя Кривулі, найближчого земляка. Бо в душі він, за подібні привілеї, давно вже намірився Лисенків погубити цілою родиною. Щоб тільки потай. А Віктора, аж руки свербіли, йому хотілося прикінчити власноручно.

До тла перегоріла нутром і, здавалося, назавжди втратила людську подобу Яшкова мати, Марфа Андрущенко.

Тяжко, звичайно, пережили подію, але дуже швидко також заспокоїлися й замахали хвостиками — Никандр Овер'янович і Людмила Валеріянівна Сюсюкевичі. Викреслив Лисенків зі списку товаришів і знайомих, похнюпився донецький шахтар Галайда.

Не ворухнулася душа в мадам Цапліс-Лук'янової. Лисенки для неї — що граніт, прибережне каміння. Нелюди.

Вихор безсловесної, проте колючої неприязні збив тата з ніг. Він ледве не погодився з людьми, ледве не ліг у постіль, не захворів.

Батькові страшно було й на крок відірватися від остівської юрби на п'ятому поверсі. Він доглибинно зрісся не лише з розпорядком дня, а також з долею цих випадково зустрінутих людей.

— Та заспокойся! Копита наших земляків і друзів охоче затопчуть нас! Ти ж не сліпий, побач і збагни, — звернувся Віктор до батька, як тільки Яшко вийшов з хати, як родина залишилася без гостей. — Заспокойся, тусю! Перед нами вирішальні події... Скористаймося з нагоди для перепочинку! Збуди, тусю, розум!..

І мати, і Льока, і Віктор усе це, від трагічного до смішного, переживали також, але в половинній мірі.

У батька ж просто запалилося сумління. Він обійшов свою кімнатку... Щоб не впасти, примружив очі й стиснув скроні пальцями обох рук: тут справді виблискувала білизна ліжок, тут сяяли нові й уживані, навіть старі, меблі... У той час наші земляки на п'ятому поверсі, в задротовнику над залізницею...

Батька, мов молотом у груди, тарахнув намір Віктора справді не пустити вже ні його, ні матері на «Гросну». Батька здивувало й вразило домовляння Віктора з Карлою про щоденне прибирання їхніх кімнат готелевою служницею і про щоденне подавання в їхні кімнати — Stammgericht — обіду на чотири особи.

— Тусю, — відповів йому Віктор, — переживання наші, повір мені, найближчі кривні... звички. Через тиждень ми звикнемо до наших кімнаток... Отоді ти здіймешся на п'ятий поверх і глянеш на наш рай! Тримайся, тусю, з усіх сил, адже наближається вже час втікати нам з Штутцена й Саксонії!

Чудово перебила трагікомічний клопіт у сім'ї Лисенків перша в новому році й перша в новому мешканні гостя, Галочка Іконнікова.

Збіг пустопорожніх і смішних прикмет на поганий день виринув у ту мить, коли в двері товаришів напрочуд обережно постукав Яшко Андрущенко. Отруйне мереживо ледь збагнених марев глибше ранить людину, ніж дійсне непорозуміння з самоподібними, ніж відверті незгоди і суперечки, ніж хитромудрі чвари.

Подвір'я здалося, безсумнівно, в'язничним. Нічний морок — дичавиною.

Тут довелося зрадіти дірці в небі, снігові, незайманому й розкуйовдженому від дверей попід браму.

Гарними здалися ліхтарі, прикрашені діядемами й кораллями. Також — кам'яні греблі зручно вишикуваних вулиць у центрі міста.

Над хитросплетіннями карлуватих околиць у барокових рамках розгорілася бурякова лямпада, спалахнула попід сизі хмари позолота саксонського вітваря. Засвітилися на зиму приспані садиби. Засяяли прищиплені до ґрунту воринками снігові торти, схожі на старанно освітлені макети зимових курортів Швейцарії. Світло вибагливим чином покраяла тінь зацукрованих садів, квітників і травників усебіч від затишних осель.

Віктор, Льока та Яшко натще вибігли з готелю й ринулися переганяти земляків, то несподівано розпечених уже в цю пору, то несподівано байдужих, то несподівано лагідних або насмішкуватих. На «Гросні» вони опинилися, в їдальні, за середніми столами. Після них люди прибували довго. Підходили й підходили.

Крок через поріг — і друзі стали над краєм щойно оновленого світу. Не добре знайоме будівництво, а сон на світанку, казка. Вілилом облиті й снігом припудрені боки глинища, свіжі шалки на кожній діжці в саду, цегляний дімок контори на перехресті рожевосиніх сугорбів, на п'яті велетенської гори мерзлого ґрунту, червоний пакгавз за гілкою залізниці, — полярна факторія над океаном криги.

Віктор мовчки перегорнув безліч аркушів своєї уяви

й зупинився — щоб у слова перелити мову фарб? — над японською місщиною. Та це ж красвид з острова Гоккайдо, з північної Японії!

Дійсно, мов торій, символ країни, стояла на передньому пляні картини скособочена, уміло підмальована сніжком іржава вагонетка, мов сінтоїстський храм посеред білого поля червонів велет чудернацької форми.

«Сідуї!» — подумав Віктор. Так японці звуть красу просту й грубу, красу буденну, проте первородну й практично корисну.

Майстер Вільгельм, одягнутий сливе по-літньому, під незмінний френч натягнутий був непомірно довгорукавий пульвер, стояв біля драбчастого воза на двох колесах, носом упертого в яблуню, й розподіляв наряди на роботу. Найкремезніші дядьки пішли гуртом мняти сніг на дорозі до пакгавза й розвантажувати вагон з цукром. Віктор з козаками, слідом за пискатим конторником Вільгельмом і за Вільгельмом-Печерником, німотником, потрапили в «холодну». Віллі Багрянощокій мовчки показав рукою, великим пальцем, на глинище.

Настрій був заодно з юним днем, в унісон з сонцем. Не до подуму було, що в розпалі ранку цілий гурт остівців дружно стане над край могили, що кожен з них і всі вони разом без вагання стануть на захист Льоки... А Вільгельма III врятує від остівського гніву — стрибок Віктора в яму до загнаного вже в куток йолопа.

Він, разом з бригадою грабарів, виштовхав навантажену мерзляком магонетку на середину гори й вивернув породу на непорочний сніг, на схил присадкуватої сопки посеред новоявленої Японії. Так цікаво було спостерігати, як білим обліплені прудки ґрунту посипалися аж у садок і навіть по-під вікна контори.

У ту мить на п'яті горба з'явився директор Зайтц і гукнув Лисенка на розмову. Назад люди спустили чавунову мушлю без Вікторової допомоги.

І герр Зайтц, і Віктор спостерігали «людську комедію» мовчки. Дійсно, робітники, наче діти, бавилися вагонеткою!

А декотрі з них чіплялися на іржаву черепаху, мов на трамвай: надило покататися... На самому дні глинища, останні три метри дороги, проїхалися на потворі також Яшко й Льока.

Герр Зайтц сказав Вікторові три слова з усього задуманого й зупинився. Льока Лисенко неfortunно сплигнув з вагонетки, звалив царський кожушок на землю... Тоді Вільгельм III помалу знявся на ноги, неспішно обтрусився й несподівано для остівців зацідив юнакові кулаком у обличчя. З губів чи з рота у Льоки побігла кров. А німець спокійно нагнувся й узяв у руку свою замашну лопатку...

Що Віктор втрутитися в бійку було ясно. Думку засліпило бажання — тільки чим, чим? — прилюдно забити конторника, закатувати... Раптом перед ним і директором упала й перелякано дзенькнула Вільгельмова лопата. Сцена змінилася, мов на кону: обеззброєний німець спробував вискочити з глинища, та дорогу йому перегородили шерехи грудей. У такому разі — білий кожушок сплигнув у глибокий прокоп, у сніг по пруди. Та слідом за ним, так несподівано легко, сплигнув туди й Герман у своїй бурій шкурятянці, так неймовірно тяжко зліз у пір'я Василь Кривуля. Шахтар Галайда розкуйовдив пів'ями і обходив уже ворога збоку, майже що ззаду. Навіть старі німці, Піцериба й Піцерак, ринулися в сніговий заплив. Що вони мали на увазі? Душити чи рятувати земляка?!

Льока та Яшко помліли біля вагонетки: ніяк було тепер спинити лави! Кінець, кінець усьому!

Герр Зайтц забув про свій намір зовсім спокійно розповісти Вікторові про годинну розмову з навіженим, треба думати, лікарем фон Біркендорфом, про втручання дідугана в чужі справи. Після такого вступу заплановано було Віктора застеретти... Ні, Вікторові заявити, що в такий критичний час уникання праці зветься саботажем, що старі Лисенки мусять завтра повернутися на будівництво.

Може, справді не варто згадувати в такому разі про саботаж. Поперше, директоріві самому було трохи ніяково. Подруте, Віктор міг розреготатися... Сумнів, крім того, був

у нього щодо іншого наміру. Згадати чи взагалі промовчати про незаконність самовільного переїзду остівців з робітничого табору до готелю, отже — приватного мешкання?

Директор вагався. Часто йому хотілося стати Лисенкам у пригоді. В душі ворухилося співчуття до людей, багато в чому наче близьких, не лише цілком «зрозумілих», виринав навіть протест проти трактування «порядної родини» на рівні з чужинною черню. Часом його надила можливість поставити Лисенків «на своє місце», поруч інших остівців.

Директор Зайтц повадився з Віктором стримано й обережно, хоч систематично коливався від дружніх почувань до незадоволення, роздратування й сліпої ворожнечі.

Раннім ранком, у ванній, Зайтц намірився свавільника налякати. У конторі за столом вже схильний був без потреби не зачіпати чорта, не попелити власні нерви, не каламутити кров, не розпикати серце. Над штольнею директор збагнув, що над ним уже нависла страшенна напасть, що остівці в нього на очах заб'ють Віллі! У цей мент Віктор ринувся бігти й плигнув з розгону на Вільгельма, в глинище.

— Keine Angst, Willi! Keine Angst! — закричав він по-німецькому.

— Ідіоти! Та ви надумали топитися на березі? Перепливли війну, а на березі потонули! — по-українському. — Дивись — герої!

Ніхто в снігу не ворухнувся.

Віктор благополучно провів Вільгельма крізь юрбу остівців й допоміг переляканому видертися з ями. Тоді підійшов до закритавленого брата. Подав йому свою хустку.

Льокині губи надто розпухли. Надто кривавила рана. Віктор повів брата додому, власне, спершу до лікаря Біркендорфа. Їхні товариші один по одному вилазили з глинища й поспішали надолгати братів ще перед фабричними воротами, хоч, цілком мовчки, попрощатися. Це вони вчора бездумно Лисенкам позаздрили, сьогодні, теж бездумно, й до болю щиро, — співчували. В обох випадках — у запалі, без «розумового фільтра», без «культури почувань».

Льокина пригода з Вільгельмом, таким потайним, завжди мовчазним, Лисенків струснула. Але налякав сім'ю і лікар Біркендорф. Він запримітив не лише тяжке недокрів'я пацієнта, але також слабкість його легень. І попередив, що ні лопата, ні вагонетка, ні глинище — не для нього.

Між іншим, доктор Біркендорф наперед знав, яким солодким здасться юнакові заборонений овоч, і наперед боявся хлопчика перестрашити. Він довів, що Льока завжди мусять пам'ятати про запалення легенів, пережити ним у дитинстві, і навіть за даних умов ураховувати тендітність свого знесиленого в голодні роки організму.

Льока чинив опір, піддавався з боем. А встаннє захитався він уже в кімнаті батьків, як Віктор, уже напередодні повітряної тривоги, особливо радісно розпрощався з сім'єю і сам пішов з готелю «Золота корона» на «Гросну». Плач Льока закусив зубами. Та з очей у нього встигли посипатися сльози.

Віктор цілу дорогу млів. Душили його, одноразово, і спека, і мороз. Суходіл великої гіркоти його заплескувало солодке море.

Брат стояв у нього перед очима, з зашитою і розмальованою губою. Власне, то стояв, то лежав. На тому столі лежав, що й батько сорок вісім годин тому.

Цілу дорогу до «Гросни» й потім дві години під манастирем, над сніговим полем, не відходив від Льоки — часто при тому марився й тато! — доктор Біркендорф. Він з надлюдською увагою вслухався в братові груди. І ще образок: коли Віктор, ледь помітно іронізуючи, розмалював переживання Лисенків у новому мешканні, Отто фон Біркендорф спалахував такою радістю, що ставав схожим на вогнище.

Дивне діло, фантастичні заміри лікаря були вже здійснені на протязі небагатьох годин, двох діб. Неймовірна річ! Лисенки мали дві кімнати в готелі й не мучилися тим часом у глинищі, в пакгавзі чи під жовтим муром на околиці містечка!

Віктор заляк у снігу під Штутценom. Ні Яшко, ні Герман не заважали йому до самозабуття вслухатися й вди-

влятися в золоте мариво з голубими просвітами над прибоєм рясних почуттів у грудях, і над срібним полиском щойно проясненої в ньому, схожої на надію, свідомости. Це було навіть не передчуття, це було переконання: час земляних робіт у Саксонії вже проминув, так би мовити, зійшов. Принаймні для Лисенків. І, звичайно, в основному.

Сьогодні вперше він спробував підсумувати досвід саксонських місяців. Надило його — згадати переїзд до Штутцена й перші враження від міста.

На дно пам'яті весь час так і линули подробиці щасливих і тяжких подій. А в близькому майбутньому причалить туди цілий кістяк саксонських місяців Віктора, напевне спотворений, учуднений іржею.

Ранкова буря справді вляглася зразу після повітряної тривоги. Настрій розпогодився, заблестів. Вільгельм Третій, разом з найпершими з робітників, зійшов у глинище й став поміж Піщераком і Галайдою, загнав лопату в мерзлий глей. Отже, німець з переляку не побіг у поліцію, слава Богу.

Не дарма Віктор після обіду відчув і навіть побачив на обрії гуртування зовсім свіжих жмар. У ньому вже гніздилися думки зовсім іншого — чи не того самого, власне?! — пляну. Не за горами визрівало драматичне ускладнення — чи не класична трагедія?! — посеред сповидних буднів.

Маршуючи поруч Галочки, озуті в гумові боти, але простоволосої, в контору чи, може, в кабінет директора будівництва, Віктор перехопив радісну посмішку Галайди: у нього була потреба й змога нагрітися! Як він плюнув у долоню, як міцно схопив держак лопати!

А його торги з директором Зайтцем могли стати поєдинком і захарастити, забруднити душу... Хоч наближався страшний день, коли Зайтц вирішить долю цілої родини Лисенків і багатьох їхніх земляків. Усе так ясне, так зрозуміле!

Галочка Іконнікова надзвичайно тонко збагнула Вікторову мовчанку, його занепокоєність переговорами, чи цілком однаково зрозуміла їхнє становище, всіх остівців, і чергове завдання?! Вона привела Віктора в контору й — як німецька дружина! — старанно допомогла йому роздягтися

й повісити важезне пальто й картату келку на дерев'яну вішалку, безконечно довгов'язу карусельку, взяла зі свого стола цигарку й подала срібний коробочок товаришеві, від спалаху до кінця споглядала долю ламкого й взагалі миршавого сірника. Такого рожевого, з рожевою голівкою, недоладною на недоладній шийці.

Спершу виринула низка підозрінь. Але жодне з них не було підтверджене. Насправді Галочка не намірювалася розбуджувати в директорові ревність. І зовсім не вимагала від нього поступки Вікторові. Навпаки. Розумна й хитра жінка вибрала на озброєння собі любов і добру волю, а не примус і силювання. Відвертою увагою до Віктора вона нагадала Зайтцові, що Віктор її друг, — їхній родинний гість. А розпитуванням про Льюку й Вільгельма III підкреслила, що Віктор сьогодні герой і тому ще раз, ще безліч разів заслуговує на визнання й відзнаку.

Директорові Зайтцу давно вже здавалося, що він приручив Галочку. Насправді він до такої міри вже засвоїв її думання й навіть смаки, що почував себе як удома, так і в конторі господарем дуже незалежною людиною. Дівчині залишилося мовчки сяяти над ним і в цілому спрямовувати його наміри та вчинки.

Віктор блискавично впізнав незбагненну сумирність білявих очей директора, і звичайно некалосних та буденних. І подумав: рот менекена, пинькуватий і переплетений золотом, дещо розстроює гармонію... мов намальованого дівчиною образу. Зате вдалося їй припасувати світлосіру барву краватки й трішки темнішу — марилися сталеві ошурки! — вбрання й добре припудрене — звичайно червонувате й плямисте — обличчя, при всьому тому, «гешефтмахера».

Віктор посміхнувся мовчки. Та Галочка — це паротяг, а директор, шановний, — вагони. Де перевантажені добром і мотлохом, а де й порожняк!

Зайтц, перенасичений ласкою, ніжністю, любов'ю, охоче подарував Лисенкам переїзд на другий поверх готелю. Не дарма Галочка сказала йому в ліжку: «Хай собі люди поживуть! Чим вони тебе розгнівили?» Щодо переговорів з Отто

фон Біркендорфом, вигаданих захворювань остівців і щодо вимоги повороту їм харчових карток, справа була інакшою. Тут би Зайтц ніколи не поступився... Він зразу нагадав Вікторові цілу низку пов'язаних з Лисенками неприємностей, турбот і небезпек. Він категорично...

— Що ж вони тобі насправді заподіяли? — і Галочка, здивована, майже розгнівана, в дуги потгнула чорнючі брови. — Всі вони пропрацювали в глинищі або в пактавзі осінь і зиму! Віктор не сказав тобі й слова накриво!

Директору незручно було ні їхати вперед, ні повертати голову назад. Найлегше було йому провалитися крізь землю!

Віктор, не чекаючи на відповіді Зайтца, швиденько перерахував суперечки з директором і кожну з них пов'язав з нестерпною для Лисенків працею в Штуттені і з брехливістю обіцянок Зайтца. Але переплетене все це було з розповіддю про буддизм і його філософію «кола причинності». День сьогоднішній, як наслідок дня вчорашнього й підстава дня завтрашнього. Особливо зацікавило Зайтца вчення буддиської секти дзен. Її уміння добиватися гармонійного співжиття людини з оточенням, возвеличення нею будня, її недовір'я до завершеності й досконалості, навіть до симетрії в мистецтві й побуті.

Згодом директор Зайтц непомітно задовольнив усі Вікторові прохання й запросив Галочку й гостей спершу до свого кабінетика, що поруч контори, а згодом до мешкання на каву!

Галочка, між іншим, нагадала про транспорт остівців з Шлезька. І про зовсім нові завдання Віктора: йому доведеться розпихати людей по різних фірмах на підробітки й шукати для них пристановища по гуртожитках і таборах. Зокрема треба знайти мешкання для її батьків і для родини «українського директора» Гросни — росіянина! — Петрова.

Зайтц, неймовірно заскочений, вражений, зразу погодився: Галоччина думка вчасна й практична! Бо в нього повні руки діла. А Віктора подібні доручення ніколи не обминали. Ще й прохарчування земляків — це теж було й буде його діло.

«Alles ist wichtig nur auf Stunden. Th. Fontane». — Так Віктор підсумував півторасторінковий запис у нотатнику. В нього помістилися і дурний випадок у глинищі, і нудне вимотування на нитку впійманого кита золоторотого. Місткість особливо сухої та образної форми, зовсім інакше кажучи, вибухова сила щасливо розміщених слів була такою, що Віктор негайно заховав календарець під подушку й узявся закінчувати переклад з Меріке, «Моцарта по дорозі в Прагу».

— От так четвер! — подумав він і погасив світло на бильці ліжка.

А це була вже п'ятниця, перед світанком. Новий день з раннього ранку вдався мізерним, навіть стидким. Сонце вилупилося перед обідом і зразу пішло за хмари. На фабричне подвір'я повіринали з-під снігу не тільки стоси дощок на колодах і купи цегли, а й грудки мерзлого ґрунту повсюдно. Голова садка билася в гістериці. Чорні волосини та коси дзиготіли й рвалися в небо.

Закам'янілий суглинок копався від світанку й до надвечір'я дуже мірно. Через рівні проміжки часу доводилося котити вагонетку здобичі на-гора. Плечі, голови й торси людей схожі були на скульптуру. Ніжність ворушилася в душі, коли найближчими сусідами в рядах копачів або під плечем вагонетки траплялися Герман і Яшко.

Цілий день Вікторові жаль було, що переклад з Меріке був несподівано закінчений. Вражала набридливість передчуття: мовляв, сталося це саме вчасно, мовляв, тепер знову настала перерва в творчості.

Часом боляче ставало, бо переклад відшліфовано «ручним способом». Без словника, та ще синонімічного. На самому початку праці найважливішим було для нього поновити творчі потуги, не потонути в саксонському болоті цілком безслідно. Та під кінець її — узялася мусити вимогливість... Вибір для перекладу здався надто дешевим. Таким же і його виконання. Колами, як хвиля на ставку, попливли «теорії» та «формули». Заманулося рівноваги двох величин — твор-

чого обдарування й успіху. Захотілося друкуватися й пережити захоплення читачів.

Уперше в житті — та надзвичайно серйозно! — з'явилася турбота не про молодечі хапання за різноманітні й різновартісні задуми, а про розгортання творчості в зрілому віці й на схилі життя, коли людина від накопичення досвіду, знань і умінь примушена взятися за збирання сил в один гуж.

...Звичайно, Галочка Іконнікова нарочито попросила Віктора зайти в контору одягнутим у замураване пальто, озутим у дерев'яні постолі. Арештант, каторжник чи робот, дійсно, поперся слідом за дівчиною в бухгалтерію прямо з шахти, щедро присипаний й обліплений глиною. Не Віктор, а викопаний з відвічної мерзлятини мамут, а до поту й пари розіпрітий у лазні фін.

Він не сумнівався: телеграма від земляків. Не дарма уява його вже декілька днів розмальовувала поневіряння людей посеред підпаленої з усіх боків Німеччини. Не дарма думка його багато разів на добу розшукувала транспорт шлезьких остівців: надзвичайно турбувала доля кількох десятків напівзнайомих однокашників. А за Галоччиним столом сиділа Ліда Панченко. В неї за плечима стояв Льока, з заклеєною губою, наче верблюжою, але засвічений радістю. Юна й дві літні німкені по-змовницькому сушили посмішки й одноразово готувалися бучно відсвяткувати довгождану зустріч закоханих, розуміється, наречених.

Галочка, кремезна, викохана, найспокійніша з усіх присутніх, кинула плед з плечей на бильце стільця, запалила цигарку й присіла на лутку вікна, щоб здаля придивитися до своїх найближчих співробітників і до Віктора — її майбутнього чоловіка! — та Ліди, Льоки. Пальці її дамських рук завмерли над запальничкою і, наче білий мармур, засвітилися. Налився тяжкістю, так вибагливо звис на зап'ястку її золотий ланцюжок. Чудова нагода заглянути правді в очі!

Ліда отетеріла ще до того, як Віктор, слідом за Галочкою, зайшов до кімнати. Її перелякало гупання й ляс-

кання дерев'яних підшов-закаблуків, сам ритм неоковирної ходи робота в передпокої. Віктор, ніби з кляпом у роті, застиг біля дверей контори. Від такої несподіванки дівчині тяжко було збалнути, чи він здоровий, чи він не втратив людського глузду, чи він справді пригадував Грюнберг і ліси над Вислою.

Ліда не знала, на котрім з почувань вона зупиниться, котра з її думок не промайне геть, а з нею обживеться, залишиться. І чого це давно приготовані нею й несподівані слова не зачепили її губів, на екрані її свідомости проринули зовсім пустопорожніми кадрами?! Що сталося, так раптово, з невичерпними, завжди вірилося, покладами її ніжності, її вірності? Де, нарешті, поділася її мрія про подорож до Саксонії й про зустріч з Віктором після нестерпної розлуки?!

Моторошний і безконечно довгий мент! Дерев'яні кроки зупинилися перед Лідиним столом. Перед нею став молодий старець зі сціпленими зубами, з тонкими щелепами над ямами щік. Усе ще з Грюнбергу над Вислою любе в цьому обличчі поховалося чи зникло з нього назавжди. Як пояс оголеного дна у відплив на морі, спантеличила дівчину мова Вікторових очей і брів, німотність його уст.

Ліда зраділа, коли чисте світло потопило синю кригу цих сто разів нею цілованих очей, коли неждано негадано ворухнулися, ожили його губи. Пухкуватий камінь перетілювався в рожеву хвилю й запінився, свиснув об граніт піною, наліг на піщані береги.

Одна мить і припорошене глиною пальто на дерев'яках обсипалося: її рідний Віктор посміхнувся з-під гори намулу!

Яке щастя, яка гордість! Вона справді подолала незчисленні пороги й перепони на шляху. Тепер Німеччина здалася їй величною аркою тріумфу, а вогняні півні на тлі ночей, дійсно, її прикрасами!

Хвилеве відчуження й зразу по ньому радість. Хвостик надто безформної й вицвілої мрії. Щастя було напрочуд ясне, але без розчулення. Золота середина.

Звичайно, обом їм марилося повинь у Шлезьку розбурханих почувань. Але Віктор не від сьогоднішнього дня ре-

тельно вчився не лише висловлюватися обережно, а також рішуче обмежувати свої нахили й пристрасті, нещадно обрізати надто дикі захоплення й безсумнівні переборщення. На Лідин приїзд до Штуттена обґрунтовано було надзвичайно тверезий погляд. Намір був з дівчиною розпрощатися ще раз і назавжди. А перед тим устійнити, поглибити й наче урезонити дещо двоїстий образ справжнісінької вітрогонки, безсумнівної сміливки і — поруч, поруч з тим! — жінки неправдоподібно практичної, прозаїчної, людини вже припнутої, радше пришвартованої до будня, до безвихідного.

Ліда сподівалася повернутися до бабусі, Алісси Оттівни, з Віктором, удвох. Дівчина сама підсівала, плекала грядки своїх власних сумнівів цілу осінь і половину зими. Та напередодні Нового року скосила їх раптом і витоптала до тла, добилася відрядження до Штуттена й написала Вікторові, що тепер уже зустрічі немає куди відкладати, що на цей раз вона приїде цілком напевне.

Митарства в дорозі ні разу не злякали дівчину. Надто потряс її образ Німеччини: попелище! Такі дорогі руїни догоряли, мов жужелиця. Три ночі заграви колом обступали країну всілому й кожне місто зокрема. Крім того, три доби у Ліди перед очима простояла бабуся Алісса в хвилину прощання посеред кімнати: сперта на паличку-закарлюку, з грамофоном у вусі. Та сполотніла до невпізнання й трухлява. Сорок — температура її риженьких очей, а губи мертві. Поверх білої блюзи в дрібненьких медалях — чорних? темносиніх? — одягнуто Лідину кофту, водянисто-синю, з сірими гудзиками на відльоті й обтіпаними петельками, з дірками під пахвами.

Ліда! Ліда в Штуттені! А козак-ярига не ворухнувся. «Оптична наочність» факту сливе доценту звуглила першу мить зустрічі. Та в наступний мент прорості ідей, не лише почувань, зазеленіли, нива за нивою, аж під обрій. Ніби стручки тюльпанів, ніби голландські польдери. Налиті світлозеленим соком прикорні, розгалужені стовбурці з батрянцем у жабрах.

Відразу розгорілося передчуття найчудесніших здій-

снень. Слідом за ним упали в очі дуже чіткі помітки розчарувань, навіть передбачення муки.

Два Лідиних портрети відстоялися в пам'яті Віктора майже одноразово. У хвилину їхньої зустрічі. На обох вона в Галоччиному кріслі, у шкіряному, чорному, з бальцем на чотири п'ятих голови. Тільки на першій фотографії вона ніби в фотоательє, перед апаратом: оксамитний бантик уст норовив розв'язатися, плянети з синього топазу й зеленкуватого берилу пірнули під вії й подалися в царство мрій... Одягнута вона була так, як у Грюнберзі: чорний сарафан і жовтими трояндами обсипана літня блюза.

На другій знятці була інша Ліда, щоправда, теж добре знайома. Тут у неї рішуче заломані губи й напнуті ніздрі, вирвані з життєвої орбіти й затиснуті в лещата очі, спаралізовані щелепи й шия. Ясно було, що їй однаково, чи гарна білява голова на тлі чорного фотеля, чи друг пригадає надвислянські луки й ліси в червоне, золоте й бузкове надвечір'я. Сам Віктор байдужий їй у цю мить, хоч весь злам настрою спричинила поява його. Такий біль, такий розпач!

Цілу мить, до смішного довго, Ліда не розуміла, ні що вона кляла в цю хвилину саму себе і весь світ, що вона злякалася мандрівки під бомбами й розлуки з бабусею, ні що вона так же швидко відійде, несподівано охмолостається й забуде враз про свої грозові почування, про скрутний момент довгожданої зустрічі з коханим.

А Віктор здібний був лише вибачити Лідине остоєпіння, але забути її, в серці, відвертання — в жодному разі. Ніколи.

Крім того, Льюрелай відрізала свої коси. А з золота сплетений кошик на потилиці доречно видовжував її обличчя і взагалі надавав трішки широкуватій голові не так тяжкості, як елегантності, навіть расовості. Підстрижена під хлопчика, вона зразу погрубіла й опростилася. Розрісся її білий ніс. Виявило свою чоловічу природу надто могутнє, спадисте, з добре помітним дашком над бровами, чоло. За надто довгу дорогу від Райну до Саксонії проділ посеред

двох крил її зачіски надто перекосився. Помітно зляглося помиршавіле й поріділе волосся.

Ліду підмінено! Невже рясні потоки золота на спини, наївна райдужність настрою, виглядання дещо пригнізеного щастя назавжди потонули в минуле? У Грюнберзі — тільки півроку тому! — Лідине нехтування дійсного стану речей ще радувало, не лише дивувало Віктора. Невже вона, напівнімкеня, вже свідомо готувалася до зустрічі з Червоною армією і сподівалася разом з бабусею повернутися до Києва, на Україну?!

Ліда, видно було, осіла нижче від води, тихішою стала від трави. Добротність і бадьорість німецької *Fräulein* не пінилася вже через вінця. Київська дівчина, остівка вона, воєнного часу і — виросла на бабусиних руках — сирота.

Єдина мрія турбувала дівчину — про сім'ю, про міщанське щастя.

Недосяжним здавалося їй звичайне животіння на київській околиці або й посеред закордонних смітників.

Головне — жити. Головне — не залишитися самотньою.

Перша мить зустрічі вдалася безпотрібно тяжкою, надто багатозначною. Зате кілька наступних хвилин промайнули конторою подібно до блискавок. Ліда примусила замурзаного робота поцілуватися. Льока намагався зручно підставити їй свою заклеєну щоку. А присутні зчинили галас. Від сміху Галочка так зігнулася, наче ховала голову під лутку, під вікно.

Потім Ліда й Льока провели Віктора до глинища. На¹віть зішли в проруб по щаблях колії. На півгодини працю нехайно припинено. Лише трьох Вільгельмів обминув свіжий порив настрою. Та ще Віктор, обпершися спитною на глиняну стіну ями, мовчки підсумовував своє багатство: відчуття, спостереження.

Дійсно, людська маса легко й бездумно відколола його від Ліди, єдино потрібної чи єдино цікавої особи в дану мить, і поволі виштовхнули його в сніг. Звичайно, так само, як вода корок або непотріб найлегшої ваги.

І сам відсторонюючися, Віктор устиг запримітити, як дядьки ручкалися з Лідою, як рвонувся до неї Герман. Ана-

толій, уже в Кам'янці Подільському безнадійно закоханий у дівчину, витер губи рукавом пальта, зняв капелюха з лисої голови й щойно тоді несподівано манірно приложився. Та зворушений до нестями, раптом припав, не соромлячись уже сліз, до її рук.

А здалека Віктор узрів чисто сільську сценку: пані Андрущенко, в матер'яному платтячку з коротким рукавом, накинула на голову хустку й злетіла в глинище. Ладна була розігнати нероб, щоб самій наговоритися з Лідою. І щоб запросити гостю на вечерю. У той час виврався з натовпу й підійшов до Віктора трохи розчулений і надзвичайно опантеличений пан Сюсюкевич. Його задача практично невірешенна:

— Набиратимуть робітників на Райн? І що ж його робити? Триматися вас чи їхати з Лідою?!

Додому, в готель «Золота корона», Віктор повернувся з роботи через три години. Надто вже довго човгав дерев'яками. А надворі помітно насупилося й спішно потемніло. Посеред дороги пішов густий і лапатий сніг. П'яти-шостилітня дівчинка у червоних рейтузах, у чорній шапочці з синьою биндою, так тягла своє цуценятко за шнур, так умовляла його не чіплятися на перехожих, а швидше підбігти до парадних дверей триповерхової кам'яниці, так потім неохочливо взяла його на руки й так цілувала халамидника в палець. На диво безпотною й жорстокою здалася раптом Вікторові цілком безпотрібна дорослість.

Якщо спостерігав манюсіньку дівчинку з слізьми на очах. Справжня дорослість була йому теж і чужа і навіть гидка. Суцільна плутанина потреб і завдань при юнацькій незрілості характеру й розуму!

Боже, Боже! Ніби сто років тому... Зустріч з Віктором Лисенком і з Шарлоттою Дітц на Турецькому мосту в Кам'янці Подільському так обрадувала тоді обох їх, Анатолія

й Ліду. Потім оглянуто було разом, мов би підсушену, фортецю й місцеву дивовижу — костюл під мінеретом. Десять хвилин гостювали в ксьондза.

Обрадували? Тільки з першого дня, з першого погляду по-різному?!

Лідине зацікавлення Віктором, її новим співробітником, не збентежило Анатолія: він не наїжився, не спалахнув. Навпаки! Можливий роман Лідин з Віктором ніби касував її ледь приховану відмову, дарував нещасливому час і надію, відкладав розрив. А поява Льотти на їхньому видноколі чудово перетасувала карти занадто багатого й багатозначного дня, неждано-негадано зняла страшну пожежу цілком зрозумілих пристрастей, чудернацьких забобонів і короткозорих претенсій.

Подія, вцілому, єднала Ліду з Анатолієм, не лише розводила. Їм страшенно захотілося побути насамоті й вибалакатися.

Обіцянкою щастя здався Анатолію ранок над Смотричем. І хоч він твердо-натвердо вирішив стерпіти Лідині уникання, пручання й відмови, її намагання тримати лисого інженера в запасі чи в ролі вірного приятеля й земляка, — раптом освідчився в коханні й запропонував дівчині руку й серце, — шлюб.

— Ну, який ти в мене! У такий час! Посеред дороги! — і Ліда взяла його під руку, чмокнула в щоку.

Це вже добре. Анатолій, фактично, тільки й просив її не позбавляти його надії. Так було їм обом краще... Адже Ліда розумниця, Ліда практична. Її докази непереможні. А ніжність її — це «ти в мене!» — наврог застрягли в вухах закоханого. Вони йшли по Шевченківській вулиці, понад парком, біля театру. Ранок був ще бадьорий, в хащах навіть холодний. Бризки дня зливалися в соняшні галявини. Жмурилося біле місто, Новий Плян.

Обіцянкою чистого щастя був і день. У лісопарку над Смотричем, у пожовклому, отаборилося літо. Так вабила безконечність затушкованих олівцями алей уздовж міста, попід Руські фільварки. Поперечні алеї — близькістю мети:

вирубана в праніті долина олив'яної річки і — під Турецьку фортецю — недогарок міста в старезному свічнику.

В Анатолія до вечора паморочилася голова й колом розпливалися й мінилися сліпучі почуття. Та з миттю оп'яніння межував страх. Дійсно, в головах у Ліди й Анатолія, під парасолькою над стовбурами схрещених дубів, у підліску, виросла кучугура рожевого й золотого листя. В ногах зіяла прірва, розрісся бур'ян.

Анатолій, переляканий, лежав у Ліди за спиною й спостерігав, як вона застібала бюстгальтер. Дівчина, рада вже обвинуватити інженера в усіх смертних гріхах, збентежена й здивована, надзвичайно уважно склала й заховала в ридикюль свої панталони, чорне тріко. Її душу лоскотали два образливі для неї почуття: от тепер він став їй гидким! от тепер вона примушена буде хапатися за нього!

Неприємно було переступати поріг виключно німцями заселеного бльоку на парадній вулиці й Лідиної кімнати з двома вікнами на молодий парк у долині, розлогій і ввігнутій посередині. Бабуся, не кажучи й слова, визвірилася на лисоголового гостя не найпершої молодости. Як Алісса Оттівна налпорошилася! Як ощирилася їжаком. Навіщо внучка знається з таким дядьком, мужиком? Така наївна, значить? Чи дурна? Та це ж інженер з свинопасів, з незаможників. Дивись, не здогадалася навіть подумати про німця, про Німеччину!

Ліда подавала обід. Бабуся горіла. Її мучили різні підозри. Боялася й глянути на гостя й онуку.

Увечорі Ліда провела Анатолія аж під вікна його ма-занки, аж до залізничної станції. На прощання, вперше так самозрозуміло, поцілувала в губи. А він, теж уперше, навіть не запропонував повернутися з нею в центр міста, подруге, радий був якнайшвидше залишитися насамоті. У нього вирінула думка про можливість, за певних умов, утікання від коханої. Так, на свій лад, дивно коханої. Крім того, самому вже ясно стало, Анатолій заздрив Вікторові Лисенку. З численних приводів. Починаючи від молодости й зовнішности, вітрила чорної чуприни до німецької мови... Та найнеймо-

вірніше: він любувався в душі, ніби геніяльним твором мистецтва, іноземкою, Люттою Дітц! Так, правда, Ліда опинилася в тіні!

А над обома почуттями, глибоким до Ліди й надто ще свіжим до Лютти, панував страх. За власну шкіру. Такий всеосяжний і такий дрібний, такий невимовний і такий, такий принизливий. Це почуття, ніде правди діти, меншевартісності, особистої й національної.

Глузд і сумління на цілу ніч повстали проти власних поступувань і потаємних жадань останніх тижнів. Анатолій сам себе не впізнавав. Чи, власне, нарешті познайомився з самим собою?! Але невимовно гідким виринув посеред ночі також образ його Ліди... Її простоту нарік він грубістю, її шаленість — похиттю.

Він розпізнав у Ліді зненависть до іноземки, до заводника в спідниці. Але побачив також, як дівчина солодко підлещувалася до німкені, за будь-яку ціну намагалася заглянути в «хату» цілком свіжої людини. Вона — чому ж тут дивуватися? — з багатьох приводів заздрила чужинці.

Інженер схильний був до креслення. Не про нього такі витіюкуваті розписи вкрай розгубленої, засмиканої душі. Хоч сам він, під тиском тих же надзвичайних обставин, розчавнувся від вершка попід корень. І дуже часто почав здогадуватися, в якій велетенській мірі бракувало йому звичайного виховання й природно скристалізованого характеру, нормальної освіти й елементарної культури. Самого лякала цілісність власного розуму!

Тричі перемучившись і тричі заспокоївшись, Анатолій одну мить раптом розумів таємничий слід Лідиної душі. Розумів у той мент, що в нього звичайно дещо інша конфігурація нахилів і властивостей характеру, проте в основному, майже все і фронтом, фронтом — спільне в них. Що ягоди вони одного поля. Та просвіт зразу й гас. Руки губили берег, пам'ять випускала здобич з пащі напризволяще. Все залишалося на своїх місцях, по-старому.

У Грюнберг Анатолій прибув з Лідиним транспортом. Але по дорозі розпрощався з коханням. Від нього залишився сморід: багно!

Навіть у Відні й Мюнхені, не лише в Румунії й Угорщині, інженер дивно відмахувався від людей. І цілковито розгубився. Навіть не збирався трохи кумекати, не здатний був уторопати мову чужинців. А Ліда навчилася кричати на нього: «Турок! Турок!»

Анатолій, власне кажучи, зрадив, що Ліда з Алісою Оттівною, кульгавою відьмою, поселилися в готелі, а він, звичайно, потрапив у робітничий гуртожиток у лісі, над Вислою. Ще дужче — коли, слідом за їхнім транспортом, до Грюнберга прибув Віктор Лисенко зі своїми вагонами. Тепер вчасно було раз і назавжди забути про щоденне самоприниження й щоденне пристосовництво до дівчини-красуні й до баби-потвори.

Анатолій схаменувся. Мариво про родинне щастя з Лідою безслідно погасло. Залишилася виключно згадка про власне безголів'я, про бездумне ризикування своїм життям заради любови, про неугавне кльовання й копирсання завзятої бестії.

Анатолій відступив дівчину Вікторові мовчки й охоче. Без жалю і без злорадної втіхи. Проте в Ляйпціг, згодом у Штутцен, він виїхав у найперший набір будівельних робітників і добровільно.

І раптом грім серед ясного неба: Ліда в Штутцені, Ліда зайшла в глинище...

Довго Анатолія мало цікавив перебіг Лідиного роману з Віктором. Йому тяжко було щиро бажати їм щастя. Проте невдача в їхньому коханні й житті не могла його порадувати. Вікторова розлука з Лідою й переїзд Лисенків до Саксонії по-братерському нашоростили Анатолія. Найперше він злякався за майбутнє дівчини. Згодом, і дуже поволі, прояснилися нові копії його старих плянів.

Сьогодні мозок зразу знепритомнів. Анатолій ледве встиг прислухатися до свого серця. Тепер уже ніхто не в змозі йому допомогти! Фантазія запаморочила, забила його глузд і розсипалася по світу разками таємничого намиста, пішла довкола бідного чоловіка скоком-боком і навприсядки, гопаком.

Боже, Боже! Анатолій правду казав Германові й Сюсюкевичеві, що так спішно збирається в ресторан на пиво. Він і себе самого запевняв, що намірюється добре перепочити в ліжку, хоч насправді поспішав на побачення з Лідою. Почуття було, наче миття, гоління й переодягання продовжувалося вже в нього три доби. Та нарешті настав рішучий мент — Анатолій рвонувся на сходи й злетів з п'ятого поверхну «Золотої корони» на другий... По дорозі пригадав, що він не напрошуватиметься в гості до Лисенків і перший не шукатиме зустрічі з Лідою й ніколи в житті не нагадає їй Кам'яця, минулого.

На другому поверсі магній свідомости спалахнув біблейським стовпом і враз до тла згас: Анатолій цілком спокійно звернув у коридор і постукав у найближчі двері. Чи не смішно було уникати зустрічі з Лідою? Навіть: не образливо? А чому не розпитати про самопочуття й настрої фактично розумної й аж занадто твердої та прямолінійної Алісси Оттівни? Нарешті, в Гогенгаймі працювала сотня його земляків і з десятків його друзів!

Лисенки й Ліда пили чай. Електрична лампочка з-під стелі на всі боки розганяла тіні з облич людей, молодих і підстаркуватих, і речей, майже цілком свіжих і допотопних.

Анатолій зняв капелюха в комірчині біля дверей, глянув на цю «Тайну вечерю» і раптом, щасливий, пустив сльозу.

1

Уночі, напередодні Лідиного приїзду до Штутцена, Віктор з пам'яті занотував у щоденнику: «Андре Жід: Сім'ї, я вас ненавиджу!» — І заснув. А мав на увазі пожартувати, один рядок, і зафіксувати свої багатокутні незгоди й протести, цілком на евангельський кшталт. Великі розумники, часто його улюбленці, обдаровують кубла своїх ближніх патологічною озлістю, проте, зубасті птеродактилі й гарпії до одуру носяться зі своїми писаннями, мистецтвом і зі світом уцілому, освідчуються в любові до — як би, де б його хоч

крізь щілинку взріти?! — людства. З великої літери: Людства!

Віктор, поруч Яшка, довго човгав після роботи додому. Нагода була наловити безмір сніжинок і, разом з тим, цілком доволібно насолодитися запевненням уже побаченням з Лідою, сміливкою. До речі, «небоян» слово живе, з народних уст чи викопане з надр словника або неологізм?! Потім, під чуприною, мов під стріхою, гніздилося запитання: чому це він не натякнув дівчині на марноту її сподівань? А незалежно від усього цього, і наче збоку, його супроводжував і надив твердий намір учитися й навчитися, принаймні, тренувати себе до втоми, запаморочення й нестями, — до можливої досконалості вимальовувати й навіть споряджати рамцями картини як радісно-сумних у такий час зустрічей з друзями й земляками, так і до неминучих проводів і — не за горами! не за горами! — до власного від'їзду.

Міра, міра всьому! Сьогодні треба стримати шалену радість і також правомірний сум, дуже підмішаний, ніде правди діти, докором сумління. У «Золотій короні» на нього чекає Ліда. Їй, безсумнівно, спокою не дає вир ясних і чорних передчувань. Свідомість її дійсного становища не так далеко відлинула, щоб не дориватися на поверхню розуму хоч сплесками турбот або їхньою луною...

Післязавтра — чи коли? — треба буде зібрати всю силу докупити й бадьоро, навіть не підозріваючи про її життєвий страх і про її щойно пошматовану душу, розпрощатися з Лідою на станції. Все пережите, звичайно, похвилинно затягати: спершу проводи, згодом погодинне вживання в розверсту пустелю... Нарешті, двері «Золотої корони» причиняться й за Лисенками. З вантажного вагона нерозбірливі очі наловлять сачок різного непотребу для пам'яті. Люди — чи ж надовго? — повернуться, ще сумні й уже обрадувані затишком, у свої печери на п'ятому поверсі готелю. А Лисенки зі своєю компанією мчатимуть уже світом, шукатимуть дах над головою, новий дім посеред приязної до чужоземців і голодранців, посеред ласкавої країни.

Отже, трапляється на світі тяжезне щастя!

Чи буває воно, справжнє, легковитим, легким?!

І чим за нього, за справжнє, міг Віктор справді заплатити?

Мотто до Вікторового записника — слова Моріса Барреса: «Sentir le plus possible, en s'analysant le plus possible»... Але порівняно з практичним заміром Ліди його увага й розуміння здадуться дівчині якщо не блазенством, то наругою. А глісандо його ніжностей, і нарочито простуватих, і надто тонких, його жартів і дотепів, у суті справи, Ліда ніколи не любила. Це добро їй безпотрібне. Блискітки драгували її розум і засліплювали очі.

Остівські дерев'яки зчинили півгодинний стукіт і гам на цементових сходах. Примаритися могло побоєвище середньовічних лицарів у готелі, їхніх іскрометних мечів і панцирів. Ліда здивувалася: Віктор добрався додому останнім. І в коридорі, привиділося, не йшов, а скрадався. Невже він щодня так обережно, так соромливо повертався з роботи в ямі? Невже він побоювся вдруге з'явитися перед нею закаляний глиною по вуха й у дерев'яних ланцюгах? Невже він ще й досі не збагнув і не пробачив їй — як би це назвати? — невільного розчарування першою зустріччю, дитячої короткозорості, барищенської потворності, вайлакуватості розуму й дурної примхливості серця?!

«Робоче поле зору» — сімейна вечера в тісному номерковій батьків, довкола шведського столика з ріденьким стовпом пари над тарілкою картоплі, з коробочками португальських сардинок на пощерблених блюдцях, з полумиском у готельній кухні виканюченої «огіркової салати» і щедро накрайної цибулі.

Ліда примушувала себе виявити незадоволення Віктором, гнів. Навіть брови нахмурила, пригасила вогні в очах і надула губи. Та здуріли в цю мить її руки — злетіли на плечі холодного, вже й мокрого, зацьвовжаного ґрунтом і віхолою розкішно оздобленого пальта. Як у Грюнберзі, в лісі, на шлезький кшталт, підігнулися коліна: дівчина повисла на «пам'ятникові», на «Пушкіну». Через кілька хвилин білява красуня в найпараднішій блюзі з її гардероби і в спід-

ниці з чорного атласу, на широких-широких плічках, заглянула в камеру молодих Лисенків і не застала там замурзаного чорнороба. Перед люстром одягав парадний піджак її грюнберзький Віктор.

Ширококоста й повновида дама лише на половину спроможности втікала від поцілунків і обіймів саксонського нахаби. Дуже страшно було, що відчиняться двері й до кімнати зайде Льока, ще краще — батько або мати! І жаль було щойно напрасованого вбрання й так старанно зачісаного волосся.

Ліда напрочуд боялася, що вона поцілує Віктора й розплачеться. Наперед уже ненавиділа себе, українську квашу. Та в кутку біля трухлявого комодика й закостенілого стільця з потворно високим бильцем, у плямистому дзеркалі над умивальником блиснула радість. Наче серпанок, райдуга над головами закоханих. І крізь поцілунок прорвався не плач, а сміх.

Ще в Грюнберзі дівчину шалено радувало відчуття, бучний бенкет свідомости, що вона так просто й так щиро подобалася Вікторовому батьку, що її, без зайвих сантиментів, охоче приймала в сім'ю його мати. Відомо було навіть завіщо така прихильність: фізична краса в поєднанні з силою, прямолінійність і ясність вдачі, практичність. Це робило старих Лисенків їй трішки близькими. Поза тим були вони Ліді байдужими. Мов дійсно свекри. З Льокою вона дружила: дуже вабила його чистота, його доброта. Навпрост вивертала дном догори його дотепність, до пори затаєна, зате потім — блискуча, вражаюча, карколомна.

Та, звичайно, батько, мати й брат були додатком до Віктора, її притуги, її судженого.

Розвеселий Льока нарочито підкреслював буденність усіх поставлених гості запитань, усіх її відповідей, щоб довести святковий стіл до гомеричного сміху. Чого варті передбачення й надії земляків з-над Райну чи з Саксонії! Та вони наче й не розлучалися, не роз'їжджалися!

Жорстока правда: навіть у трагічну годину історії людям цілковито вистачало таблиці множення їхніх почувань і їхніх ідей!

Брат глузував не дарма: все сказане за столом нагадувало плин розказаної дорослим дитячої казки. Включно з її традиційною простуватістю й страшнуватою таємничістю. Справді, назверх аж нічого нового в житті оствіців як тут, так і там. Жодного просвіту в цікаве. Суцільна, фактично, абракадабра.

Зате очі Вікторові не встигали ні поглинути, ні надпити весняну повінь безсловесного вислову чи вияву людської суті присутніх, їхніх інстинктів і почувань, їхніх, ледь просвітлених свідомістю, мислей та їхніх напоказ виставлених характерів. Цікаво: присутні, як перед світлами кіноапарату, грали свою роль, чи то проявлено було ество кожного з них і духовний стан на сьогоднішній день?!

Рівно навпіл розчажнулася увага й пішла по кімнати в обхват стола.

Віктор тверезо заглядав у своїх співрозмовників і тверезо, не без жаринки в погляді, спостерігав себе самого. Крім того, управлявся немов би за двох — за слухача й горлача, за філософа й бойовика. Жвавість його була рідкісна — земна й небесна одноразово, а проникливість подвійна.

На цю годину Віктор цілковито позбувся «битія вериг». Самому приємна була саме природна легкість і захиращена в Саксонії молодість духу й тіла. Ніби вперше в житті знайшов він джерело своєї звичайної й одноразово дещо таємничої сили. Ніби вперше в житті зрозумів він свою звабливість. Адже був з нього далеко не одоробло, не вайлд, не тухтій, не розтелепень, не товпига. Видно збоку було й самому ясно, що за життя він не зашкарубне, до старости не потьмяніє, не одряхліє, не померхне, не закисне, не осяде.

Оце й був найсправжнісінький чи найхімерніший Льюка?! Він сів до столу пліч-о-пліч з Лідою і дійсно перетворив убогу вечерю на свято зустрічі з Лідою, з дорогою землячкою. Кожен місяць їхнього сидіння в грюнберзькій конторі «Гросни» за сусідніми столами насправді дорівнював десятиліттю знайомства. Дівчина ледве встигала відбиватися. Нічого їй не допомагала й підтримка батька, матері.

А Льюка, разом з тим, не міг не здогадатися про важ-

ливий намір приятельки, як не міг наперед не знати також братового рішення. Віктора дивував і заспокоював Льокин настрій. Адже наймолодший з Лисенків — і найніжніший, і найдобріший, і, головне, найчужиніший.

Значить, брат інстинктивно почував, що в житті їхньому настають такі події, визрівають такі завдання, які цілком перекреслять звичайні людські наміри, унеможливляють навіть розмову про шлюб Ліди з Віктором. Тому так запопадливо розмальовував Льока останні хвилини буденного думання гості й сім'ї? Чи це така щирість дитяча й доброта його бездонна?! Це він сміхом скрашував подорож дівчини під бомбами від Райну до Ляйпцігу? Топив і гасив у штучному морі гарного настрою клятву крапельку людської трагедії? Так покривав її «видатки», так нагороджував її за героїство? Була це стократна луна на виявлену Лідою приязнь і любов?!

Мати милувалася «хлопським глуздом» і сміливістю їй мало знайомої дівчини. Тому Лідин прорив крізь німецькі пожежі збентежив її не менш, ніж захопив. Ні розум, ні уява не допускали наміру землячки в такий час розчехнути їхню родину. Можливим, хоч не вчасним, здавалося їй певне домовлення між Лідою і Віктором. Саме з огляду на події, на передбачення майбутнього життя на чужині.

А Ліда, Ліда знала своє щастя: у відповідальну мить вона переплутувала пристрасне жадання з дійсністю і рвалася на штурм явно неприступної фортеці, вірила, доки горів запал, у перемогу. Живий у душі сумнів вона щоразу вміла збити, наче термометр, до нуля. Згодом, до наступного випадку, все ставало на свої місця саме собою. У цілковитій згоді з «хлопським розумом». Щоправда, з очей, задерев'янілих, незрячих, довго тихцем спливали озера сліз.

Батько твердо знав, що він схильний був від природи надмірно ускладнювати і що надмірно спрощувати. Про Лідин приїзд нічого було йому думати. Бо це, з одного боку, саме життя, хоч з іншого — це наслідок недомисля чи прояв дурогорядних помислів і, звичайно, щирих почувань. Молодість це надмір сили й потяг до радості.

Тато, як ніхто, смакував вечерю і безсловесно запрошував рідних і гостей-красуню насолоджуватися картоплею і рибою, розмовою і сміхом, а на повітряну тривогу не зважати.

Ліда почувала тверду рівновагу: в неї розквітло серце, на повну міру заярив мозок. А жартома, за колючі язики, вона погрожувала обом братам доброю хлюстю. Зразу після вечері. По черзі, за абеткою.

Вікторові очі милувалися дівчиною. Коротка зачіска, справді, зменшила голову й різко випнула її плекане обличчя, напнула яблука щік, проявила міць надбрівної дуги й зміцнила ніс. А незмінними були засвічені цікавістю й розумні очі, радий поєдинку з давнішими товаришами, надзвичайно западаливий рот.

Поміж чорними плічками сукні вирізнялися лінії закругленої, вже не дівочої, жіночої спини і — теж жіночої вже — шиї. Під час повороту голови на ній творилася, мов від нитки, ніжна складочка.

Поява в дверях Анатолія нікого не здивувала неприємно. Лисина «анфана», дитини, навіть обрадувала присутніх. Зразу інженер здався таким далеким, дійсно наче в перспективі. Та згодом він до тла витолочив попередній настрій, цілковито запанував над принишклим товариством, заступив «сонце».

О десятій годині гостей запрошено до Вікторової й Льокиної кімнати.

О дванадцятій відпросилася на спочинок і Ліда. Захотіла переночувати в старих Лисенків: лячно стало раптом самоти і власного нумера на третьому поверсі. Між іншим, Лялиного.

Потім ліг також Льока. Тільки Віктор здуру ще добру годину простояв з Анатолієм у коридорі, ще палили на сходах «Золотої корони», згадували Кам'янець. І — теж «згадали»? — найближче майбутнє.

Дивна, дивна річ. Свідомість чи, схоже було, підсвідомість наснажувала мозок, спонукала пам'ять виловлювати з поля війни й рятувати від вогняних небес не так великі, як дрібні події і кумедні повтори їх, негайно порівнювати збіг типових і рідкісних обставин, зберігати хоч щіпку, хоч шпарун з портрета найнепримітнішого з сучасників.

Усе це свідомістю чи підсвідомістю так членувалося, так упорядковувалося, ніби матеріал для майбутньої книги про час пекельних пристрастей і надлюдської байдужості, про час просто уросених надій і жорстоких отверезинь. Пам'ять відверто наслідувала зразковий архів, наперед готувалася до зустрічі з мистцем: в його руці тріска, частка, подробиця спалахне над головами призабутих історією постатей немов би світоч і нагадає людям про чортівську механіку давно проминулих днів.

У розпал саксонської осені Віктор був тут, на Ляйпцігському проспекті — шосе на насипі! — з Лялею Сорокіною, над басейном червоно-золотого парку, над абрисом німецького міста, і кряжистого, і гінкого. Зрозуміло, що мурованого, фортечного.

У розпал саксонської зими пліч-о-пліч з ним стояла Ліда Панченко. На тому самому місці. У ту саму пору, пізнім ранком.

Тепер вони повернуться на обід до «Золотої корони» Чи в готелі й на цей раз на бідаків чигає дивовижна вістка, важлива новина?! Тоді на п'ятому поверсі розколихався й завирував довкола власівки, Дори Черепніної, чортівський ярмарок. Що зібгає й перекрутить день тепер?!

Замість розмаю барвистих п'ятериків, клинців і п'ятків з гривниками у долині ріки й поміж репаними кряжами черепичних дахів, веж і дзвіниць у місті, завії срібного кобальту — рожевий полиск інею на деревах! — укрили землю. Таким білим — і пурпуровим! — був середземноморський вісон античних часів?!

Замість хворовитої, замученої й гидкої Лялі, схильної

до самозневаги чи самозабуття, до гістеричного захоплення ідейною обною, розумовими обріями, ігрищами мислей і просто витівками чудернацьких рядів, під руку взяв Віктора чорний рукав у вовняній рукавичці, норовила прилягти на його плече й спертися на щоку Лідина хустка неймовірно штурдерної роботи. Широколиця блондинка горіла на морозі й обережно пручалася, намагалася перед голови й шию звільнити від надміру тепла й снаги. Зеленкуваті очі киянки не звабила краса саксонського красвиду: вона до безтями порпалася в корзині з Гогенгайму привезених турбот. Її характерні губи — в сумній задумі, в траурі.

Стожила красуня в полум'ї набридливих сумнівів чи передчувань, одностайних, хоч і неясних. Вона напевне знала, що Віктор або зараз, або ніколи вже не скаже про найголовніше, заради чого вона сюди приїхала. Чи... Що він думає про її вчинок?! Ліда, обачна, боялася прогулянку їхню прогукторити. Не до краси саксонської зими було їй, не до фюерверків дитячої радості й старечих мудростей... Ліда відмовчувалася й чекала, що Віктор схаменеться й раптом запитає її: «Назад, безстрашне моє страшидло, поїдемо вдвох? І будемо тепер нерозлучні до могили?!»

Радість і сльози, руки і губи були в Ліді напоготові. Та Віктор, сліпець, зупинився на вершку насипу, зняв руку й тицьнув пальцем край зразково зведеного міста:

— Знаєш, італійці Відродження, зокрема Леонардо да Вінчі й Філярете, плянували вже ідеальні міста! Чи ж дивно, що побудували їх, наприклад, Фройденштадт, німці! Звичайно, німці... Народ-геній — як і сама істина? — завжди назверх такий буденний. Завжди «інший»!

Ліда обережно-обережно зняла голову з Вікторового плеча й приклала чорну рукавичку в рожевих квіточках до нижньої губи. З її зелених очей капнуло на щоки по три білих сльозинки. Сподівана несподіванка, та шморгнула вона по обличчю, мов різка.

— Наш останній вечір у Грюнберзі ти проговорив про Рафаеля. Сьогодні пригадав якогось Філярета!..

Дійсно, щоб легше пережити Лідин від'їзд на Райн і

пильніше розібратися в його причинах також, Віктор, так би мовити, розпускав його в просторі й у часі.

Точно, в той вечір Ліда штучно — чи щиро? — підморожувала душу й відверто показувала свою байдужість до товарища. Навіщо в такому разі зачіпати в розмові особисті справи? А Віктор саме дочитував знайдену в тешенського букініста італійську монографію про Рафаеля. Зразу в книзі він зустрів зауваги про надзвичайну методичність праці й про сам характер — з тих, що розгортається неспішно! — обдарування митця та про культ Рафаеля в Італії. Згодом виявилось, що праця про геніяльного маляра була далеко понад середній рівень і розкривала вона, в основному, значення творчого доробку генія, як синтези глибоких християнських засад з типовим для Ренесансу гуманізмом і з традиціями античності.

Потім обидві рукавички знялися й сіли на Лідині очі. Дівчина не в силі була стримати ридання. Її сповнило не обурення, ні — горе. Мов сльоза, чисте й незлобиве. Схоже, радше, на відчай, на затемнення душі й розуму.

Віктор прихилив її до себе й зацілював її губи, щоки, вуха, скроні, чоло. Ліда, і гадки не було, не чинила опору.

Віктор від жалю розгорівся, смолоскипом палав над ранковими ще снігами, над парком і містом. Але й вогняні язички не спроможні були ні затьмарити йому зір, ні відігнати, мов голодного вовка, — розум.

Над пожежею стояла холодна синь. Над трагедією і — обопільними! — сльозами було незрушиме переконання, зріле рішення. Своя правда прочувалася за ним. І лінії уявою ледь накреслених плянів на ціле життя.

— Навіщо я сюди приїхала?! — і Лідині очі глянули в обличчя приятеля здивовано й запитально. — Якби можна було повернутися до бабусі літаком!..

Віктор ладен був знепритомніти. Жаль з розгону стискав йому серце. Навіки змерзлися щелепи. За те очі позбулися звичайного в житті накипу чи милої людям полуди: світ раптом набрав справжніх форм і — впорядкований подібно до хірургічного струменту — виблискував хижо й бага-

тозначно. Ліда, наче короткозора, малоццо помічала довкола. Щоб не потовкти собі обличчя об дерево чи п'ятиповерховий хмаросяг, міцно трималася Вікторової руки. Найбільшим її бажанням було — самій, і без «проводів», кинутися до залізничної станції й фуркнути звідси найближчим потягом. А принаймні — негайно забрати речі від Лисенків до власної кімнати.

У готелі на збентежених, на знічених, на розсварених без сварки чигала новина, приголомшлива, хоч і давно ждана: ввечорі до Штутцена прибуде транспорт грюнбергських людей... З десятків з них поранені... Щойно тут була Галочка Іконнікова, чекала на Віктора, і плакала, і сердилася. Треба було знайти приміщення для остівців. Герр Зайтц зі своїм телефоном нічого не роздобув... Усі надії, уповання були тепер на Віктора, на його вигадливість і на його щастя в подібних справах.

Все зразу стало на свої місця згідно з своєю питомою вагою. Віктор за обіднім столом цілком замовк. Але погляди всіх присутніх, як у фокусі, безнастанно схрещувалися на ньому. Кепське діло! Власниця «Золотої корони» рішуче відмовилася від додаткових пожильців, відмовилася на цю тему говорити, навпрост перелякалася. Карла теж не знала, чим допомогти людям.

Ліда, залишившись з Віктором у «хлопачій» камері насамоті, притулилася до його грудей, так обняла, ніби твердо вирішила нікому в світі ним не поступитися, нікуди не відпускати його й на крок.

— Ти ще сердишся на свою дурку? Візьмеш мене з собою на «передові позиції»?!

— Ні, — була відповідь на перше запитання. — Обов'язково, — на друге.

Через п'ять хвилин вони спішно вийшли з готелю й прошили місто аж до «Гросни». Контора, виявилось, була замкнута. На них чекали в будинку насупроти фірми, в кімнаті золотозубого директора Зайтца.

■

Не ніч над саксонським містом, а Копернікова порож-
неча.

Ледь прикрашена синіми вогниками залізнична стан-
ція, дерев'яні містки поміж цементовими платформами, ста-
ранно наїжджені колії, поіржавіла бляха піддашня й навісу
над парадною частиною перону — то лише зазубні на язика
всесвіту, то лише дно притрушеної снігами вселенської пащі.

До полярного околу добре пасували темні постаті, чор-
ні профілі на третій платформі. Всі мешканці «Золотої ко-
рони», за винятком, розуміється, литовської пари, всі остівці,
висипали на зустріч своїх рідних і земляків. Директор Зайтц
весь час до прибуття потягу о дев'ятій проговорив зі знайо-
мим залізничником на конторі, біля п'ятірки металевих тур-
нікетів. Довго поруч нього нудьгувала Галочка Іконнікова,
та, нарешті, здивована такою наскрізною байдужістю, також
його дитячим просвітленням, розгнівалася й пішла до Лисен-
кового гурту. Тут, не зважаючи на материні заборони й по-
грози, приросла до Віктора й Ліди, одягнута в кролячу ко-
жушинку, Червона Шапочка, Неля Цапліс. Безнастанно сю-
ди підбігав Яшко Андрущенко. Звідси виглядали на потяг
Никандр Овер'янович і Людмила Валеріянівна Сюсюкевичі.

Останніми вийшли на перон — драбчастий віз на двох
колесах вони кинули дишлем у сніг — рукавий Герман у
старій шкурятянці та «Архимандрит», оклецькуватий, оцуп-
куватий Василь Кривуля у короткій ватянці. Саме їм під носа
подали потяг. На них, залишивши дружину з братом Мико-
лою, плигнув зі східців Роман Ващенко. На них, дійсно, су-
нула половина новоприбульців. З другого кінця вагону обій-
мали й обцілювали земляків Яшко та Марфа Андрущенки.
Згодом Ліда кинулася на передні двері, а Сюсюкевичі на
задні.

Багато довжелезних хвилин Лисенки простояли вчо-
тирьох, спостерігаючи бездумний, у першу мить щирий за-
хват людей, прислухаючися до гвалту посеред зимової ночі.
Коли потяг спроквола рушив на Дрезден і щез неправдопо-
дібно швидко в імлі, від Лисенків вирвалася й Неля. Їй на-

бридло тихцем воювати з Льокою, захищати білий помпончик на червоній шапочці і лише здалеку поглядати на отаку подію, на ще в житті не бачену метушню на пероні.

Лисенки стояли вчотирьох і милувалися напрочуд живою картиною Ієроніма Босха. Сине небо, дійсно, великого кольориста. Біле поле зразу за станцією. І крицеві полиски рейок під ногами чорних дивовиж.

Одинаки й гурти людей: вузлуваті й одубілі, зі склепленими очима й одутлі, байдужі храпії й напружені, як тятива, обмоклі кури й шуліки, невмивані й запаморочені мармизи, зіщулені й полинялі мученики, вишкірені ненависники, нікчемні сисунці, невігласи, в ковдри обмотані немовлята, люди в розквіті сил, юнаки і стареча. Теж Босх.

Малярство це? Горельєф, скульптура?!

Що за окаянне життя? Що за типи?!

На мить Віктор сам повірив, що він, як висловився Блок, «в упорной думе сердцем беден». Не Босх цей «живий краєвид», а, звичайно, Пінські болота, — непрохідна драговина найпримітивніших, але загонистих непорозумінь і таких же заздрощів, сліпої злоби й відповідних порахунків. І він у трясовині, в багні по вуха!

Лисенки, мов заворожені, мов перелякані, стояли неподалік містка поміж асфальтовими стрічками платформ, перонів. Повінь знайомих постатей і облич досягла їх дуже швидко.

Немов обпечений чи ошпарений, кинувся на них чорноокий Роман Ващенко, столяр. Дружину свою він залишив на поталу, зате дослівно за руку приволік, бо той, ясноволосий і червонощокий телепень, чинив опір, опирався, років на п'ятнадцять молодшого брата Миколу. Молодик взагалі ніяковів серед мало знайомих людей та ще ніяк не міг оговтатися на твердій землі, посеред нічного ярмарку під Ляйпцігом.

— Ну, як же ви тут поживаєте? — запитався Роман Лисенків і, не слухаючи відповіді, звернувся безпосередньо до Віктора: — Як же воно жисть-жерстянка?.. Даете чосу дівчатам?.. А, дивись, брате, як наші, холера б їх узяла, пруть!

Ми оце добрелися до вас, а воно саме час і тут п'ятки мастити?! А куди тепер?!

Романа, найвідомішого на «Гросні» балакуна, просто грудьми й плечем відтіснив, майже що відгорнув, Федорченко, найбільший на фірмі нахаба й хам. А обабіч роз'юшеного лева, озутого в білі валянки, одягнутого в короткий кожух і хутряну шапку-вушанку, щасливо посміхалася його родина, кругленька дружина, гірка хусток у чоботях, донька, гінка, навіть потворно довга й довгов'яза Віра. Літня жінка, як у Кам'янці Подільському й у Перемишлі, як у Грюнберзі, ладна була посміятися, наділена була нестримним гумором і невгамовною глузливістю. Дівчина, без натяку на груди, без сідниць, і тут, посеред Саксонії, і зараз, після доріг і дороги, на порозі ще одного міста, напередодні кінця війни, задьористо посміхалася. У тернинах її очей, незлих і розумних, пралися кумедні чортенята.

Без слів, без пояснень ясно було, що обидві вони давно вже звикли до батькових витребеньок і тому з ним ніколи не сперечалися, хоч їм осточортіла, остогидла його нахабна задерикуватість і нестерпним часом ставало його людожерство.

Федорченко простягнув дерев'яну лапу старим Лисенкам і, зовсім нашвидку, Льюці, а перед Віктором випростався на весь зріст і намірився схопити недовченого студента за петельки або оперіщити кулаком у пруди, в обличчя. Спробував поглядом пропекти молодого Лисенка й засвідчити отаким чином своє презирство.

— Ми оце два тижні чекали у скотячих вагонах, польському тільки й під'їхали оце з Ляйпцігу, а ви, кажуть люди, приготували для нас, як на сміх, стайню!... Для себе, чую, роздобули аж дві кімнати в готелі... В одну мить знайшлося по кімнаті в готелі й росіянам Петрову та Іконнікову! Тепер скажіть мені, що ви українець, патріота!...

Федорченко розреготався. У сміху його вчувалося й нотки божевільного болю, розпачу, плачу. Вікторіві жаль стало... Нелюда? Чи людини звичайнісінької або й хворобливо тонкошкурої?

Віктор не став доповідати Федорченку про становище з мешканнями у переповненому біженцями Штуттені, про грандіозний, як півміста, табір остівців, про свою з Лідєю біганняну містом ось ледве не до дев'ятої години.

А роздобуто було — як знахідка обрадувала Золотозуба! — горище над опустілою у війну стайнею. Не міг же він зрадити йому таємницю: «Гросна» прагнула знайти своїм остівцям не лише гуртожитки, а й працю на різних фірмах... Вона не хотіла передати своїх робітників у табір на загальних засадах, а радше позичити їх.

— Цими днями воно трохи проясниться все, пане Федорченку. Все поволі стане на свої місця. Коли б не гірше! — наприкінці пожартував Віктор. За цей час Лисенків з усіх боків обступили давні знайомі: біловолосий і білоокий «володар кріпацьких душ», бригадир Сонов з риженькою дружиною-підлабузою, нерозливна Вірина подруга Зоя з родиною і Луценко, земляк серед земляків, майже що сусіди полтавські, — закликалий козарлюга, червоноволосий і пишновусий Прокіп Леонтійович, з закостенілою синню надто манюсінських і надто глибоких очей, дружина його, захована, на бухарський лад, під горою добра — одежина на одязині, хустка на хустці, й Леся, від ранку до ночі усміхнена й бадьора дівчина, донька. Прокіп Леонтійович, рибалка, мисливець і непоправний оптиміст, серйозно каркав у найзлішу годину: «Коли б не гірше!»

— Щождо кімнат у готелі, — докінчив Віктор, — то це звичайне діло: так, як і кожна людина, я не ворог собі. А Петров, не забувайте, директор фабрики й інженер. Іконніков — наш лікар. Якому ж ідіотові потрібні в такому випадкові пояснення альбо коментарі?!

Люди напрочуд весело засміялися. У розмову втрутився Прокіп Леонтійович:

— А ми наздогнали вас порожняком, — і козак уміло, коротким порухом руки й указівного пальця розправив вуса. — Вагон з речами потрапив під бомбу... У ньому їхала моя скриня тютюну найпершого ґатунку й скриня сала!..

Вітаючися, нарешті, з Віктором, старий запитав:

— Чи ж уститнемо хоч пересалнути? Поїхали б з вами разом, зовсім би інше діло було!

З Лисенками саме порівнялися герр Зайтц, з нерозлучним костурцем у шкіряній рукавичці, налита снагою, навпрост буйною, полум'яною свіжістю Галочка, поруч неї шкутильгала, ледь торкалася землі, її мати, напівпритомна, з простреленим плечем, нарешті лікар Іконніков, сивий і немощний дідусь з щелепами старого-старого бульдога, з непомірними плечима, з тяжезним, не під силу вже, панцером грудей. За ним слідом підійшла шерогою трійка Петрових.

Віктор штовхнув Льюку під бік і сам весело засміявся. Кладезь премудрости, а не — росіянин серед росіян! — «український директор Гросни»!.. Причепив до своїх чемоданів по дві пари дрібносіньких коліщат, надів оброті — і вантаж, аж раденький, так охоче біг поперед своїх власників пероном і дерев'яними містками, охоче перескакував пороги й забігав на хідники й брук німецьких вулиць. Тільки злегка доводилося їх направляти й тусати час від часу ногою й коліном. Винахід, воістину, планетарного значення!

Біля Лисенків залишилися тільки Сюсюкевичі. Решта людей напросто відлинула, збилася на міжперонних містках, пробилася в чертоги станції, заглянула на міську площу. Затемнені будівлі над кварталом припудреного сніжком бруку.

Друга хвиля Лисенків заплеснула. Відразу схрестилося безліч старих і новонароджених почувань, докупи сплелось декілька розмов.

Зайтц, у всіх життєвих перипетіях легкий, майже дійсно ажурний, хоч і не без «повітряних провалів», сьогодні чітко відчував Галоччину вдачу й бажання, теж її, віддячитися Вікторові за влаштування Іконнікових у «Золотій короні». Директор змалку, отже інстинктивно, берігся, уникав тяжких дум і вражень, а радісним і мінливим охоче вилітав назустріч. Сьогодні ж його настрої піднесений: все обійшлося так чудово, краще навіть, ніж він гадав і казав.

Це Віктор здогадався, що в коридові на п'ятому, як і на кожному поверсі потелю було дві заставлених меблями камери... І він узявся умовити власницю «Золотої корони»,

звільнив директора від неприємних переговорів. Це він, в асисті Ліди й Галочки, з'явився до Карли з подарунками від фірми, з важезним пакетом цукру, з батареями пляшок — вино, соки... Згодом вони гуртом умовили невблаганну матусю.

Від радості Галочка ладна була сплигнути з дзвіниці: їй страшенно не хотілося брати у свій дім батьків. Золотозубові море було по коліна, а їй — ніяково. Гидкий носоріг ані разу серйозно не задумався над становищем дівчини: не міг задрати голови в небо, стерігся забивання голови дурницями й забобонами.

Галочка залишилася з Льокою в готелі орудувати переселенням заслужених меблів на піддашся й устаткуванням мешкань для своїх найрідніших і для Петрових. Віктор і Ліда ринулися в місто, найперше в почекальню лікаря Отто Біркендорфа. З будь-якою халепою він просив звертатися безпосередньо до нього.

Від доктора вийшли вони з двома листами в кишені.

Через півгодини Віктор уже телефонував директору Зайтцу й запропонував йому оглянути горище над порожньою вже з рік стайнею. Золотозуб сприйняв новину... як жарт! І, звичайно, заочно погодився на підписання копійкової угоди, на запропоновані фірмі умови.

До прибуття транспорту в Штутцен, половина приміщення була вже звільнена від спресованої соломи, — важкі паки її постягувато дротом, й освітлено.

Другий лист Біркендорфа вдався менше щасливим. Справа з килимарською фабрикою була надто делікатною й складною. Її директор уже давно Зайтцові відмовив, бо не схильний був ні позичати остівців у «Гросні», ні наймати їй гуртожиток. А потрібний у даному разі замісник його був у відрядженні. Повороту його не треба було сподіватися раніше, ніж насамкінець тижня, наступного!

Щоправда, Віктор і Ліда розшукали й нахабним чином, ніким не прошені, без супроводу, оглянули напівпорожній притулок килимарів-чужинців. Розташований він над Ляйпцігським шляхом, ззаду кіна, два кроки від центральної пло-

щі, два кроки від парку. Та — страшний. Такий темний, такий приземкуватий. Стіни запліснявілі: зелені шпалери! Зелені з чорним. Крізь брудні розколини проступає волога.

Петро Петрович Петров зняв капелюха й розкланявся, привітався з усіма Лисенками й Сюсюкевичами разом і по черзі. З Віктором — його манера? його споконвічна потреба? — не без вірнопідданства, не без підлабузництва. Перед Віктором!.. Чи це не вияв безмірної втоми й життєвого страху? Чи це вдячність просто за щіпку уваги, за подарований йому раптом перепочинок?

Мадам Петрова, досхочу намучена, здавна перелякана, соромилася ніби себе самої, ніби намагалася, вітаючись, не виглянути, мов з вікна, з себе. В її караїмських очах нагромадилися крижинки сліз. Але на щоки прокрадалися вони обережно, сливе непомітно.

Марія — оправжня несподіванка! — чмокнула в щоку кожного з старих Лисенків. А до Віктора й до Льоки припала по-родинному, немов би сестра по таких мандрах, до братів. І в губи поцілувала кожного міцно-міцно.

— Все семь казней египетских! — підсумував усе в першу хвилину сказане-несказане «український директор». — А ви, повірте мені, — курортники. Дослівно й точно, — і Петро Петрович стримано привітався з Никандром Овер'яновичем, теж інженером і чорноробом, і Людмилою Валеріянівною. Цілком приязно, проте вже по-директорському.

■

На станції, в залі для пасажирів, по коридорах, і на «Гросні», в непомірно тісній їдальні, в присадкуватому барачку Марфи Андрущенкової, смішними здавалися Вікторові гурти заплаканих — бо й щасливих одноразово? — облич.

Зате вони, точно в північ, остовпіли на порозі — дослівно стайні. ЖАх розмалював обличчя в одну мить.

Люди підходили й підходили, переступали через поріг,

вносили свої пожитки, картонові чемодани й саморобні скриньки, оклунки...

Не знайшлося нікого, здатного над таким жартом посміятися. Ніхто такого мешкання не спроможний був навіть уявити.

Люди зніжковіли й замовкли. Ні один чобіт не поцікавився грубезними дошками східців на освітлене Віктором горище.

Господарі, Віктор, Ліда та Льока, теж не наважувалися й на слово. Навіть поясненнями страшно було проколоти цю мовчанку, повалити це остовпіння набіж.

Не були це, як у сонеті М. Рильського, «... голови старі, на голови Богів у правім гніві схожі». Це бухикали діти, дорослі й дідусі та бабусі. Бухикали, так би мовити, мовчки. Бухикали, радше зраджені, заманені на край братської могили, на розстріл, під цівки кулеметів, перед каральний загін.

— Довго їхали, та, слава Богу, приїхали! — стиха обізвався Федорченко.

А через п'ять хвилин Віктор, Ліда й Льока опинилися посеред заколоту.

Федорченко зажадав, щоб сюди негайно з'явився герр Зайтц, кричав, що він піде на смерть, але зверне в'язи Золотозубові й угробить Віктора, німецького прихвостня. Мимоволі хвилювала новоприбульців загадкова мовчанка штутценських старожилів: Анатолій і Герман, Василь Кривуля й Галайда та Яшко Андрущенко колом стали біля Лисенків і Ліди. Вони нікого не умовляли тимчасово залишитися тут і не противилися загальній вимозі — відвести людей назад на «Гросну», в тісну, як вагон, проте теплу їдальню в садку поміж горами мерзлого ширцю, над ямою.

Біла земля в цю ясну ніч здавалася дном світової безодні. По ньому, обминаючи безліч кам'яних кварталів, спроквола пробиралася на шосе на Дрезден валка темних постатей, безнастанно комизився їхній триклятий возик на двох непомірно високих колесах.

Пізно вночі, о другій, Віктор з компанією повернувся до готелю. Безцеремонно розбуджена ватагою, заспана Карла

не встигла замкнути парадні двері «Золотої корони», як повсюдно загули сирени. В коридорі на другому поверсі Ліда, на прощання, поцілувала Льюку, а з Віктором ще говорила-говорила. Довго-довго. Сказала, що вона аж тепер, сьогодні, збагнула конечність Вікторової опіки над їхніми земляками й родиною, що таки працювати або й просто бути поблизу нього — радість для неї, що вона переборола вже обурення в собі й не може ні на кого сердитися, що ночувати залишиться в Лисенків.

В темному коридорі Ліда востаннє обняла Віктора й, уже зовсім сонна та знеможена, здивувалася:

— Отже герр Зайтц таки байдужий до долі наших людей!

— Отже, Рижик, лише нам потрібні наші люди!

Таким чином підтвердив і узагальнив Лідину думку Віктор.

18

Легко перегородити потік слів. А думки?

Легко взяти в кам'яні береги наше мислення. А сні?

Такий щасливий збіг обставин, — в жаданий час для відпочинку вже до безтями перевтомленого та, раптом, відбій, кінець нічної тривоги! У пекельній темноті Віктор глибоко закотив ковдру й враз опинився в ліжку. Намучене за день тіло дрижало від задоволення: прохолода свіжої постелі й несподіване заспокоєння нервів, добрий ще окрасець ночі й зимовий ранок для сну.

Це були прощальні думки, останні здивування дня чи, власне, доби.

Справді, жодна людина за цілий вечір навіть побіжно не згадала про однорукого «Івана Івановича», останнього директора «Гросни» в Грюнберзі. Кумиру остівців, через непорозуміння, в перші тижні праці на фірмі, давно вже набридло маскуванню під «симпатичну людину», по змозі на російський лад, давно вже гидким стало навіть спілкування з «та-

тарською дичавиною». Розчарування його підлеглих було разюче: та він — бовдур, та він — вовкодух!.. Народоїдство — ось «філософія» нашого Івана Івановича. Його холод — мертвущий.

Під Москвою йому відбило праву руку. Під Віднем, на мосту через Дунай, біля переповненого остівцями телятника, кулеметна куля з літака розстрожила йому кістку й лівої. Біля стерна переляканого транспорту стала худенька, ледь-ледь коротконога красуня Марія. Насправді, звичайно, її батько, теж гнучкий, ледве що не виткий, теж чорноокий, Петро Петрович Петров.

Ще дужче ошелешила Віктора розмова з Вірою Федорченко. Та в дівчини тонкий і від природи поставлений розум!

На стаїні затих уже галас, прив'яв гармидер. На саксонський сніг випливла чорна хмара, аж надто густа спершу. Та більшість людей зразу ж сунула на вулицю й розчепилася на дрібні гурти по манівцях, на кволі ланцюжки постатей по вузьких стежках навпростець через площу, поміж білими сугорбами й западинами. Мало хто чекав на провідника через німецьке місто і його штаб.

Віра нарочито забарилася в воротах і з п'ять хвилин — чи може десять? — пройшла поруч Віктора. Та швидко їх наздогнали Ліда з Анатолієм, а згодом і Льока з Зоєю Шерстюк, — в очі впадала краса й тендітність дівчини, як також її комічна, така дешева, така приземиста чванькуватість!

Тінню за ними чимчикували папаша з мамашею і братик у хромових чобітках, на голові в нього — хрестатий башличок.

Найперше Віра поспішила, своєрідним чином, не то вибачитися за батькову грубість, не то його трішки обілити:

— У татовому скіпанні до вас, у його причепливості, у його в'їдливості, як у дзеркалі, відбито безмірну його заздрість і, одноразово, — щоб ви знали! — визнання. Він силкується зібрати обвинувачення проти вас, щоб посадити вас посеред собіподібних і рівних собі людей!.. Цілу дорогу він так і рвався до вас. Тільки й чекав на той день, коли він

наздожене Лисенків, щоб ніколи вже їх, на ділі — вас, Вікторе, не губити з поля зору...

Потім Віра продумано дещо уточнила, дещо узагальнила:

— Щодо кімнат, Вікторе... Батько розуміє вас і знає себе. Він би силоміць захопив для сім'ї двадцять дві, не лише дві, кімнати, і на поріг би не пустив нікого з бездомних земляків, навіть погрітися!

— По Землі бідацтво розлилося! Та яке! Що нижче ми падаємо, то завзятіше копилимо губу, що глибше дичавіємо, то вільніше — й переконаніше? — зрівнюємо народи й окремих людей. Як маса голодних і холодних, ми надзвичайно служняні й зрадливі, надзвичайно вразливі й байдужі, надзвичайно ідейні й фальшиві, надзвичайно пробоеві, радше, пролазливі та скучні, скучні... У нас, Вікторе, заворушилася приборкана культурою людська природа. Наша точна адреса: відрізана скибка людства!..

— Взагалі, — докінчила Віра, — надзвичайні ми, на жаль. Чи, Вікторе, просто звичайні?!

Віктор розгубився. Від несподіванки ледве не зімлів. І не спромігся з філософом у спідниці, у ватяному пальті, сто разів зібаному й задрипаному, в шерстяній хустці, обвернутій на шиї й зав'язаній на потилиці, хоч пожартувати, на хвилину розбризкати її печаль.

Вже засинаючи, Віктор несподівано просіяв, ледве не розплющив очі. На нього знову шпурнула сніжку Ліда. А потім підбігла й схопила його під руку, з розгону поцілувала в щоку й подалася з Анатолієм, аж чудним, до того опасистим, захеканим і щасливим, ковзатися по бруках і хідниках вимерлого міста. — Дратувати, сумніву не було, остівців, штутценських старожилів і новоприбулих.

Оце й були останні кінчики буденної пам'яті.

А сон замигтів, подібний до шибок непроглядної маси чужого міста, побачених з вагона дещо розгубленого й збентеженого потяга, ранком. Перед самим початком нового дня над Вікторовою головою ще раз зазіяла синьо-чорна й сиза лійка всесвіту. Заново, ніби на дошки, пропиляла серце зустріч з надто близькими і надто чужими йому земляками.

Потім він переміг себе раз і вдруге. Та примари не позбувся. Лишень опинився в їдальні «Гросни» і — що за жорстокість! — то в пустій, то в переповненій людськими тілами, теж тісній стайні, біля драбини. Місцями стрічки обох снів були трохи переплутані, місцями освітлені потоком думки, хоч і короткої, а владної.

Марфушин куліш удався на славу. Багато з новоприбулих, збоку ясно було, зусиллям волі ледь стримували бажання вижебрати ще одну тарілку гарячої й запашної гущі. Дехто й відважувався на такий вчинок. Люди з «Золотої корони», голодні теж до нестями, підпирали стіни їдальні або стовбичили за спинами друзів, знайомих, гостей.

Віктор глянув на сусідку й негайно приніс їй блюдецькаші й ложечку. Неля Цапліс, спершись кожушком на Лідіні коліна, заплющувала голодні очки і, глутнувши слину, по-рибачому відкривала ротик.

В яблуневому садку опівночі, рік був урожайний на сніг, людям з дороги примарилися кулеметні черги й глухі сальви гармат: фронт понад містом. То в легких бараках незорого табору для чужинецьких робітників, головним чином остівців, так від вечора й по світанок грілися ноги.

Цілий ранок Віктора мордував привид чорної й мертвої, наче обвугленої, ночі. На його очах на браму стайні обвалилися її тяжкі сходи. Потім вогонь пройняв солом'яні брили. Що найгірше — ні сліду не залишилося від довколишнього міста й Саксонії. Просто посеред рівнини велеґтенські, як вітрила, язики полум'я гоготіли під чорним казаном. А в ньому кипіло місиво кістяків і тіл, то добрих, до кам'яних довбнь і лячних пельок, як не ображених чи закусених з переляку, то розз'явлених і заюшених.

Стрічка Вікторового сну добігла кінця. На новій зразу ожила досі мертва ніч. З праху раптом постало оновлене місто.

Збадьоріла думка легко знайшла з учорашнього дня шукане слово: Морана, Морана! Богиня смерті й зими, холоду в слов'янській мітології.

Віктор, задоволено посміхаючись, ліг на спину й ладен

був розплющити очі. Що за приємність це вдихання свіжого повітря! Що за прохолода в кімнаті! Тільки руки, ясно було, намірювалися по змозі приховати розчарування й через кілька хвилин назад під ковдру, не лише ватяну, а й під байкову. В осердя кубла, до грудей, під серце.

Вікторові досить було докупити змести декілька крихіток волі і проснутися, і зіскочити з ліжка, і підняти затемнення на єдиному вікні цієї одномісної камери. Та в цю мить впоперек його рота й на щоку лягла знайома рука. Губи, наївні, спробували її поцілувати. Але вона не далася. Вона вже корчилася від болю й злости.

— Одягайся, чорт ти полосатий, — і в Лідиних очах засяяли крижинки, — на тебе чекає «барисьня».

— Марія? — Віктор мав на увазі Петрову.

— Може бути. Не знаю. — І Ліда по-солдатському вийшла з кімнати.

— Чудо-акумулятор! — вслід їй гукнув сплюх. — Спозаранку вже назбирав отакої прози!

Але Ліда не звернула уваги на його слова. Сам Віктор зразу опинився перед дзеркалом: уважно розглянув у ньому спантеличеного безштанька з чорною чуприною і блакитними очима, розверзнуте ганчір'я обох ліжок і вицвілу синь шпалер з жовтогарячими ягідками горобини на облямівці, скромну кімнатку на одно вікно.

Через дві хвилини Віктор осмілювався вийти в коридор. Біля вікна стояла Люда Шиян, росіянка з Курську. Без матері!..

...Перша неділя в Штутцені. Нарада трьох біля кіно-театру, під віковим каштаном. На повістці дня важливе питання: купити квитки й подивитися фільм з Віллі Біргелем чи утриматися, не ризикувати, а спершу розпитати своїх людей про тутешні порядки?! Припинили розглядання фотографій і також відбули коротку нараду золотоволоса й огрядна дівчина з манюсінською, риженькою й напрочуд безбарвною, як вимочене яблуко, жінкою в чорному пальті, з піною рожевого, власне, малинового шарфика довкола шиї. На дів-

чині пальто було грубошерсте в різнобравну цятку, на пишній, в осінніх барвах, голові — брунатний берет.

Кого ж так зацікавили молоді люди? Спантеличену, засоромлену доцю чи відважну мамусю? І хто? Ясноволий і голубокий юнак Льока в довгоносій кепці, у виношеному-виношеному короткуватому пальті з перефарбованого швейоту, зате з модним поясом на величезній пряжці? Чорний, мов жук, Віктор, теж у кепці, у демісезонному пальті з кушми рукавами, в туфлях недоносках? Чи «тірольський граф», Яшко? Такий гарний, такий звабливий, він, денді, стояв, млосний, перед кіном у чорному плащі, в чорному капелюшку з барвною пір'їною над вухом... Завидний настрої у нього: ані хмаринки! ані тіні! Благовоління без краю і без меж!

Мати, дослівно, притягла дівчину за руку, примушена була поставити боягузку перед доконаним фактом.

— Ви з Росії?.. Ми дуже хочемо з вами познайомитися. Та ви, здається, новаки в Штуттені?!

— З України. Дуже приємно, — за всіх відповів Яшко.
— Ми справді щойно приїхали. А ви?

— Будьмо знайомі! Шиян. А це моя донька Люда.

— У вас українське прізвище? — вигукнув Яшко. — Звідки ви родом?

— З Курську ми. Але мій покійний чоловік з Полтавщини, з Миргорода. Маляр він був, висланий поза межі України, а у тридцять восьмому — в Магадан. Там, сухотник, згорів... Хто зна! А може, його навпрост пристрелили: буржуазний націоналіст, ворог народу!..

Жінка примружила й обережно промокнула очі. По дорозі до «Золотої корони» вона розповіла, що Люду, дитину, примусово забрали до Німеччини, а вона, старанно приховуючи свою туберкульозу, поїхала тоді в пекло добровільно, що вони працюють у Штуттені на килимарні вже два роки, що мешкають вони у таборі для остівців, що вони щотижня бігають, дослівно, до кіна, — розглядають фотографії, погуляють, якщо можна, лісопарком і повертаються в задротовник, у барак до українських дівчат.

Яшко уважно приглядався до свого «автопортрета» в дзеркалі, з роздумом підрізав жовтенькі вусики над досконало вивченою ним губою, беріг свої панські руки. Він напрочуд точно знав, яким жінкам і що в нього подобалося. Тому Яшко так упевнено підмальовував, з одного боку, свою безхарактерність і доброту, з другого — свою захоплюючу примхливість, жагучу пристрасність, жорстоку вимогливість і безоглядність. Через тиждень-два Люда вперше в житті відпросилася в мами на побачення з Яшком Андрущенком. Ще через два тижні, в ясну-ясну неділю, вона від Яшка ледве вирвалася, — навпростець кинулася розораним квітником і мілкою водою в улоговині й вибігла, напівбожевільна, на брук і під каштани насупроти кіна, прямо на Лисенків.

Уже з квитками на руках, вони готові були зайти в театр. Доки батьки й Льока заспокоювали Люду, Віктор перескочив вулицю і, хоч приблизно, збагнув подію.

Китайським містком Яшко перейшов канал насупроти шуттценського Моноптеруса й спокійно прямував стежкою, звичайно, до Люби Христенко, до міської лікарні.

Не в своїй тарілці почували себе Лисенки в кінотеатрі лише в першу неділю листопада, вперше. Згодом розцвіла в душі цілковита впевненість, що ніхто тут не приймає їх за остівців, у всякому разі, ніхто тут не збирається їх зачіпати й ображати. Навпаки, на порозі кіна зустрічала їх приязна посмішка. Напоготові для них було в білетерки декілька простеньких слів.

А «закордонні фільми» усіх Лисенків захоплювали надзвичайно. Щоб тільки подивитися їх і, до речі, хоч раз на тиждень добре нагрітися, батько ладен був дертися на десятий поверх готелю, не лише на п'ятий.

— Ти знаєш, — признався раз тато, — я закоханий у Сару Леандер!

— А я в Віллі Біргеля! — відповіла мама весело й задоволено.

Віктор і Льока розреготалися й ледве не попадали в кучугури щойно начищеного снігу. Цей діалог відбувся в

грудні, напередодні батькової хвороби, напередодні німецького Різдва.

...Ліда наперед усе знала, не тільки підозрівала. Саме тому вона не хотіла більше ні бачити, ні чути отієї ластатої дівки в коридорі. Ліда вже ні за віщо не відповідала, вже ледве стримувалася від жахливого бешкету. Їй уже страшенно хотілося нюхнути бурю!

Коли тато прочинив двері, щоб гукнути гостю до хати, Люда, обнявши ріг стіни над вікном, плакала. Віктор гладив плечі й спину її пальта, ледь прикриту беретом голову. Тоді Ліда твердо вирішила грюкнути дверима, ні з ким не розпрощавшись, розпрощатися навіки... Та в кімнату вже зайшли дівка з хусткою під носом і Віктор, схожий на мерця.

Звертаючись до батьків і Льоки та Ліди, він сказав:

— Люда щойно поховала свою матір. І має ще з табору відпустку до другої години дня.

Досі батько й Льока, безуспішно, намагалися розбалакати Ліду, а тепер замовкли, цілковито. Мати взялася бідну дівчину заспокоїти й нагодувати. Але на перешкоді їй стала Ліда. Як вона розридалася! Як кинулася її обіймати й зацілювати!

Не розумно відміряне співчуття, не поміркованість мами дарували Люді протверезіння розуму. Не вони допомогли їй прибрати до рук надто розслаблене, надто самотнє серце. Це зробив надмір Лідиного жалю, надмір Лідиних, уболівань, надто схожих на карикатуру.

■

— Зрозумій мене, Лідо! В такій справі я відмовляюся тобі будь що порадити.

— Глупа ніч, пекельна чорнота довкола нас, Анатолію. Фатальним може бути кожен ваш крок. На смерть чи нещастя рушьте ви звідси з Лідою. На смерть чи нещастя легко повернеться й чекання на мене... Веління ж вашого серця, як і ваші передчуття та сумніви, тільки ви самі й спрово-

можні зміряти й перевірити... Прошу вас, дорогий Анатолію, обійтися без моїх порад!

Обидві розмови відбулися за день до Лідиного від'їзду, з Анатолієм, до Гогенгайму. Як отримано вже було документи, дозвіл на переїзд з Саксонії до Райнлянду.

Біля вікна, що навскоси від дверець камери старих Лисенків, довго кропила Віктора словами вже по-дорожньому схвильована приятелька. Вона брала з собою Анатолія й одноразово, цілком серйозно, розраховувала — вимагала! — на Вікторову, досмертну, вірність! Не помічала комізму своєї анекдотичної вибагливості, несумісність її вчинку з її міркуваннями. Скаламучена, перелякана, вона дивувалася сама собі: отже Анатолій завтра поїде з нею до Гогенгайму? отже вона з незбагнених причин, несподівано повторила давню помилку, знову пов'язала долю свою з чужою їй, трішки навіть гидкою людиною?! Щодо нього в неї немає жодних планів. Та лиса голова на опецькуватору тулубі напевне розуміє її поступовання цілком на свій лад, цілком логічно, хоч і навиворіт...

Дівчину, щоб виговоритися й усе пояснити Вікторові, їй потрібно було сорок вісім годин, сполохнув і відігнав Анатолій. Недвозначно попросив залишити його з Лисенком на самоті.

Тоді Ліда кинулася зразу в камеру старих Лисенків. Вони з Льокою мовчки сиділи за шведським столиком, над газетою. Над повідомленням про форсування росіянами Висли широкими фронтами і бурхливий, це проглядало поміж словами, наступ у Польщі. Згодом, ледь притомна, вона збігла на п'ятий поверх, до Сюсюкевичів. Голова Людмили Валеріанівни, густо прикрашена рядами папільйоток, прочула наближення гості й виглянула з-під запинала на уявному порозі кабіни.

— А ми згадуємо вас цілий ранок. І заздримо-заздримо! — господиня, пропускаючи Ліду в середину закапелка, розреготалася. — Настає час утікати світ за очі, а в мене, бачте, живіт визрів попід ніс, родити треба!

Никандр Овер'янович безпотрібно заметушився, смішно завертівся в клітці. Він здатний був, зовсім не зраджую-

чи й не принижуючи себе, вчинити маленьке видовище, наприклад, по-дідівському заплакати або по-дитячому посміятися над життєвою трагікомедією. Але обидва заміри так і не розцвіли: поведінку взявся продиктувати розум. У цю мить нікого з присутніх не цікавив театр, ні його самого, ні дружину, ні Ліду.

Никандр Овер'янович усівся на краєчок ліжка й узявся за газету. Її полотнища він уперто направляв на вікно й регулював при тому налиті сонцем окуляри в сталевій оправі. Намагався жінок не слухати, а натомість дійсно уявити собі мову ранкових новин і усвідомити мову своїх передчувань, своїх передбачень.

Це був день для підсумування всього сказаного Лідою за тиждень її перебування в Штуттені. Наче для кінцевого формулювання, навіть канонізації простих її почувань до Віктора й безнадійно заплутаних до Анатолія, ясних її думок про Анатолія й напрочуд химерних про Віктора.

З перервами, з мовчазними роздумами вдвох і посеред сім'ї й товариства, розмова середньої, але рівної наснаги продовжувалася до пізньої ночі. Віктор і Ліда разом були на нараді в Зайтца-Золотозуба й Галочки Іконнікової, зимове пообіддя разом просиділи з хворими й у дорозі пораненими в приймальні доктора Біркендорфа. Увечорі, з Яшком Андрущенком, Льокою й Анатолієм, разом пішли в гості до Люби Христенко й Галі Кучеренкової.

В обох сумно було на душі, тяжко. Свідомість історичних подій, криваві хвилі яких ось-ось накриють усіх нас з головами і винесуть, якщо вдасться вижити, на незнайомі береги, неспроможність збагнути й передбачити найближче майбутнє, про яке здоровий глузд безуспішно домовлявся вже з цілим гуртом добрих намірів і слушних вимог, обох їх особливо припноблювали, хоч і визволяли їх від надто особистих і дрібних порахунків та забобонів мирного часу.

Ліду турбував Анатолій. Власне, їхнє рішення вдвох їхати до Гогенгайму. Був це вияв підсвідомої згоди й на такий шлюб? Був це розрахунок на захист у переходовий час? Була це вірність «першому кохання»? Була це звичайна глупота?

Ліді здавалося, що Віктор розумів цей вчинок заплішеної дурки коли не краще, ніж сама вона, то простіше. Та їй не вдалося добитися від товариша ґрунтовної психоаналізи дивного пов'язання чужих одне одному людей.

Віктор не сприймав її щирих слів про відворотність Анатолія, як чоловіка й особи. Також не взявся за розшуки в її серці решток, уламків колишньої приязні до Анатолія, земляка й інженера.

До чого ясно все було б і просто, коли б на Райн поїхав з нею Віктор!

Ідеалізм, як філософію, Анатолій вважав за дикий анахронізм, за пережиток, здається, за варварство. До кашлю сміщила його метафізика. Проте своїй зустрічі з Лідєю в Кам'янці Подільському примудрився інженер надати значення сливе фатального. Схожим здалося йому, що побачення їхнє було наперед обумовлене, призначене. Було долею! Звідси, зі своєрідної приреченности, й пішли його солодко-кислі передчуття, його потаємні, мов тіні, висновки про цілковиту невідворотність як Кам'янця Подільського й Грюнбергу, так і побачення в Штуттені та — фатум! фатум! — спільної подорожі назустріч долі, на Захід. Його віра в досмертний союз з Лідєю розгорілася тепер з небувалою силою, хоч він наперед знав, бачив перед собою, всі прийдешні прикρόсті, всі тягарі... Ясно було: поміж чорними роками як не хижої зненависти, то байдужости... кохання й любов ярітимуть не полями, а променями.

Ще дивніше його почуття до Віктора. Тут ревнючі ніколи не розросталися, в'яли і відмидали ледь помітними паростками. Найчастіше Анатолій сподівався, що Віктор врятує його від Ліди. А згодом помічав, що він підмінить Віктора біля Ліди, що він, безсумнівно, визволить Віктора, слава Богу, приемну, на свій лад, близьку йому людину.

Вдень, напередодні від'їзду, Ліда безнастанно здійсма-лася на п'ятий поверх, до Сюсюкевичів, і щоразу прощалася з кимсь з земляків. Двічі ходила вона з Віктором у гуртожиток робітників «Гросни» над пустим хлівом. І теж тиснула руку людям на прощання й цілувалася. Прощання зі сліз-

ми на очах часто повторювалося й ставало карикатурою: земляки прискали зо сміху, реготали без утину й міри.

До потяга, ранком, проводжав Ліду й Анатолія маленький гурт земляків і колишніх співробітників: четверо Лисенків, троє Петрових, пані Сюсюкевич з Нелею Цапліс, доктор Іконніков з Галочкою та герр Зайтц. Адже день був робочий. Будень.

Настрій у людей — не так світлий, як бадьорий.

Марія Петрова на хвилюку відійшла з Лідою на безлюдний перон і передала Людвігу Шрамму, директорові «Гросни» в Грюнберзі, а тепер у Гогенгаймі, важезного листа. Потім Ліда востаннє поговорила з Віктором. Підкреслила на прощання, що вірність спадкова риса її характеру, що вірності сподівається вона й від нього. І просила зрозуміти чистоту її відношення до Анатолія: старого парубка й недотепу треба вихопити з Саксонії аж на Райн, треба подалі забрати від Східнього фронту.

На мить залишився з Віктором насамоті також Анатолій. Він сказав, що Ліда, дурна козуля, бере його на Райн, щоб «врятувати лице» перед непотрібними їй, фактично, земляками як у Саксонії, так і в Гогенгаймі, що Ліда, дивне діло, не збачнула ще одного, що вони сьогодні вдвох від'їжджають у спільну будучину.

Анатолій і Віктор домовилися назавжди зберегти в пам'яті згадку про їхню зустріч у Кам'янці Подільському на Турецькому мості, про Шлезьк і — «сидіння зимою в ямі!» — Саксонію, завжди берегти їхню дружбу, започатковану в тяжкий для них час.

Дрезденський потяг зупинився в Штутцені на п'ять хвилин. З вагонного вікна Ліда й Анатолій востаннє глянули на своїх знайомих і дорогих.

В останню мить Ліда ще побачила, як Марія Петрова взяла Віктора під руку, притиснулася до нього й весело помахала ручкою, засміялася: «Прощавайте, пасажири! Щасливої дороги!»

Ранком Віктор знову повірив, що домова «Гросни» з килимарнею була чесною, що ні переданих їй робітників, ні його не було при тому обдурено. Світло дня прелегко розпустило сумніви.

Пізній розсвіток застав у місті снігопад. На рогачах парканів і дерев красувалися білі папуші. Над дверима будинків виросли сиві вуса, понад вікнами — брови. В обідню пору ясінь згурмила тіні по задвірках і арфами порозвішувала на сонці рясний капіж з ринв. Обіцяла людям весну.

Враз день проріс всюдисущою протемінню. Спершу він злегка пожухнув, потім дуже жалісно пригас, а згодом на його обличчі вздрілися чагарники, промайнуло вугілля, примарилося, аж запахло, погорілля. Ріка самовільної радості скресла ненадовго. Вечір обчикрижив мертвонароджені надії попід корінь.

Віктор прочинив двері й відразу нахилився, щоб заправити холоші штанів у вовняні шкарпетки. З нічного неба сунув лапятий сніг. На подвір'ї зібралось цього добра йому понад коліна, в глибокому під'їзді, перед зеленою брамою з фірткою на засуві, чорніли цегляні вугли, стояв наче серед літок. Ще чорніли вікна «Золотої корони» від партеру до п'ятого поверху.

Федорченко з компанією рівно два тижні чинили опір — не хотіли й чути про килимарню, не хотіли також міняти шило на швайку — переселюватися з сухого горища навпрост фортечної стайні до болотяного гуртожитка в садку за кінотеатром «Бельведер». Це ускладнення стало для Віктора несподіванкою й пробою його дипломатичних здібностей і дотепної вигадливості.

У понеділок, через тиждень після Лідиною від'їзду на Райн, Віктор з'явився на фабрику перед початком роботи й прорвався до кабінету директорового замісника: довести треба було, що суботня домова їхня залишається в силі, хоч остівці стануть до роботи приблизно через тиждень. При тому обійтися без брехні й заплутування справи — було

Вікторовим завданням і бажанням. Щоб з людьми за будь-яких умов можна було говорити по-людському.

У суботу герр Лисенко вмовив начальство килимарні зробити добре діло в такий час, обережно розворушив совість у чоловіка до краю збентеженого, переляканого ходом подій на війні. Лист шанованого в місті доктора Біркендорфа не справив на фабриці ніякого враження. Навіть на замісника директора. Не та година, не той час.

Цим ранком, у зимовій, Віктор привів на килимарню тридцять стіжків снігу. І сам залишився на фабриці до післяобідньої пори. На кожному кроці земляки потребували перекладача. Вони з острахом думали про ту мить, коли Віктор залишить їх напризволяще з німцями, французами, бельгійцями, голляндцями й піде собі в «Золоту корону» або на «Гросну».

З горища над пустою стайнею позичені фірмою робітники перебиралися поволі. Федорченки просиділи там до останку, ще два тижні, й у неділю перетягли своє манаття не в гуртожиток за «Бельведером», а в поданий на «Гросну» вантажний вагон для Лисенків та їхньої братії. До подорожі в Баварію.

У враженій пам'яті залишилася безліч образів цього дня. Перші з них найсвітліші: відбитки дверей на снігу, що здався схожим на замерзлий акваріум, злітання білих метеликів повз небесне дзеркало на землю, Саксонія посеред української зими. Та на дні засніженого подвір'я розверзлися ворота стайні. Все там ранило душу, байдужість і відчай, протест і приреченість, прихильність і ворожнеча, розуміння й сліпота. Кожна постать, кожен очі. Без винятку.

Федорченки! Гама їхніх поглядів. А Шерстюки! Немоощний батько й ледь притомна від злоби чи відчаю Зоя зібралися на килимарню. Бабуся залишилася з хлопчиком. Він спав у конюшні на горищі, такий занепокоєний, такий незадоволений, що йому б прокинутися та розридатися.

Як по обіді заревів і раптом утихомирився гудок, Віктор був уже у фабричній прохідній, збирався йти додому.

Та несподівано він ще раз повернувся в цехи, ще раз навідався до своїх «сиріт».

Федорченко нічого не сказав Вікторові, тільки глянув в очі. Все ясно без слів. Француз з Ліону, пухкий і чорноокий хитрун, зразу відчув і навіть виявив непризнань до свого помічника, втікача з Росії, німецького запроданця. Тоді як сам він і француз, і полонений, і комуніст!

Вірі Федорченковій і Зої Шерстюк дуже просто взялися допомагати — вперше в житті побачені машини-моталки! — лише німецькі жінки. Дві югославки, словенки, безстрашно заявили Вікторові, що вони комуністки й бажають світової перемоги Росії, а про Україну, вони нічого не знають і знати не хочуть. Юна красуня, гнучка немов хлист, горда немов сарна, говорила по-італійському, старша з них, тридцятилітня, також по-французькому. Можна було хоч наспіх поговорити, але жіноч цікавило тільки, чи Віктор також комуніст, а чи «бела гарда».

Взагалі, спроба налагодити дружні зв'язки остівців з чужинцями провалилася. Вона лише звузила коло пристрасей довкола них. А недовір'я до Віктора, найдивніші підозріння, породила в чужинців саме бездоганність його французької, також італійської, мови!

Віктор і Льока, разом і за чергою, щодня з'являлися в приймальні лікаря Біркендорфа в супроводі часом цілого гурту хворих з новоприбулих остівців, як також з давніх уже мешканців «Золотої корони». Та на цей раз Лисенки, точно о другій годині, прийшли родиною: настав час для перевірки як батькового, так і Льокиного здоров'я. Може, в останній раз перед утечею до Баварії.

Біркендорф, засушений дідусь, вважав Льокин стан за цілком задовільний і приписував йому лише обережність і розрахунок, батьків за... Покращення, мовляв, почало намічатися. У такому випадкові хворий потребує глибокого відпочинку, тривалого спокою. І доктор забув про почекальню людей за дверима. Говорив з Лисенками про розгром німецьких армій у Польщі, про можливість поділу Німеччини по Ельбі... Він певен був, що Саксонія, Тюрінгія, Бранденбург, що Берлін і Гамбург стануть здобиччю росіян.

У дверях кабінету посміхнулися всі Лисенки й доктор Біркендорф. Може ж бути на світі отака, отака доглибинна подібність, як між пацієнтом у темносиньому вбранні, з чорно-синьою краваткою на білих грудях, і лікарем у великуватому, у широкуватому халаті!

Та Вікторова заувага про семимильне наближення дня їхнього від'їзду з Штутцена й Саксонії враз обірвала сміх і розбудила в присутніх здивування й навіть переляк. У всіх без винятку. Тоді Віктор, не вичікуючи на запитання й на прохання уточнень, додав, що становище на фронтах це не єдине, що лякає його, що через місяць-два німецькі залізничі будуть розбиті дощенту і їм, Лисенкам, доведеться бігти на Захід навипередки.

Це припущення, ця уявна картина, найдужче, здається, схвилювала Віктора самого.

В «Золотій короні» на Лисенків жартома напала Карла: — Де це ви так довго були?! Та ще й усі разом, сім'єю!

І вона щезла з Льюкою. Через десять хвилин у камері старих Лисенків, на розмальованій квіточками бляшаній таці, парували тарілки з супом, на другій, близнючці, красувалася картопля з огірками й склянки з узваром.

Вікторові Карла спершу підставила щоку для поцілунку, а потім вручила листа з Мюнхену.

15 січня 1945 року,

Вітаю, друже мій, любий мій!

Я так поспішаю написати Тобі кілька рядків, що не хочу й дня почекати на моє «влаштування», на мою точну адресу. Коли б Ти лише довідався, що після закінчення війни мене слід розшукувати в Мюнхені, в його передмісті Пазінгу.

Коли б оцей лист дістався до Твоїх рук! А що, як по Тобі й Твоїх у Штутцені вже й слід простиг?! Що тоді я робитиму?

Коли б Ти встиг написати мені, де Тебе шукати...

Останній час настає. Хоч плач, хоч регочись, однаково.

На світі, здається, все стоїть на своїх споконвічних місцях, суттєвих змін не передбачається. Ось я, наприклад, хочу за будь-яку ціну повертатися додому, так мене вже завезено «к черту на кулички». Ти на Вкраїну їхати не збираєшся, так от посидь, будь ласка, аж доки під Ляйпціг підійде фронт, аж поки ніяк буде Тобі з родиною пробиратися до Баварії!

Зараз я не дозволяю собі ні мріяти, ні — мої відвідники в Штуттені зокрема! — згадувати.

Тепер я спостерігаю події на фронтах і події в запіллі Німеччини. Чую при тому голос Бетговена: «*Das tiß sein!*»

За мого життя не буде вже такого видовища. Справді, в наступні мі-ся-ці буде явлено світу нову мапу континентів, вирішено буде долю цілих народів і безлічі людей-мишок...

Мое бажання в цей час таке: я хочу знати про долю Твоїї родини ще перед тим, як узріти свою власну.

Чи вірю я, чи сподіваюся ще раз побачити Вас — не доберу, не знаю.

Чи вірю я, чи сподіваюся милости, побачення з Україною, з Полтавою — також не второпую.

Ти знаєш, я наче розходилася останній час, а насправді я змаліла в нутрі, зітліла. Врешті-решт, та я одного хочу — багато це? мало? — щоб Ти прочитав цей лист, мій друже єдиний.

Привіт Твоїй родині!

Знаєш, така прикра штука непевність з отаким листом.

Назавжди Твоя

Ляля.

(Отже: *München-Pasing*)

Батько й мати, так і одягнуті по-парадному, просиділи за шведським столиком до вечора, поскладали руки, виструнчилися. Віктор і Льока примостилися насупроти них, голови сперли на лікті, щоки поклали в долоні.

День, воістину, погас. Льока встав з-за столу й затягнув вікно зеленим папером, завісив чорним, картатим пледом. Тато ввімкнув електрику. В кімнаті стало затишно і майже тепло. Проте розворушена сьогодні Віктором думка про невідкладність мандрівки на Захід усіх присутніх несподівано приголомшила: безумством було, звичайно, чекання на погоду, весну, тепло. Щойно насиджені кубельця треба було залишати негайно!

Мови не було про будь-які відкладання. Саксонія й Штутцен поволі перетворювалися на комфортабельні пастки. Проте віч-на-віч з таким завданням Лисенки навропрост сторопили: лякали родинні болісті, цілковита безправність у розбитій і переможеній країні, голод і холод. А розстроювали навіть уболівання за комірчинами в «Золотій короні», за злежаним побутом у готелі й на «Гросні».

Золотим відсвітом узялися раптом дні вчорашній і позавчорашній, останні тижні, пізня саксонська осінь і саксонська зима. Перед очима в них блиснув і зник у тумані безконечний шлях у таємничу країну, у прийдешній час. Рішення, спільне, горіло, мов пляма свіжої крові на снігу.

Коли розмова добігла вже кінця, завмерла, в коридорі пробігли до номера старих Лисенків дві пари черевиків, обережно постукали в двері рука. На порозі, обнявшись, стояли й весело заглядали в хату Галочка Іконнікова й Марія Петрова. На обох були святкові сукні. В обох був радісний настрій: справа йшла про іменини пані Іконнікової, про спільну вечерю на п'ятому поверсі. Віктора й Льоку зразу ж запрошено на прогулянку до кіна, на пробижку після вечора. Герр Зайтц повернеться з Дрездену щойно о дев'ятій вечора.

Тяжко було повірити: ні Іконнікови, ні Петрови не збиралися далі втікати на Захід, проте щиро жадали вдачі Лисенкам. При чому Всеволод Георгійович, медяний ведмедик, пряник, умовляв ще почекати, адже фронт був щойно

посеред Польщі, а крім того — ніхто на світі не знає справжніх намірів Америки й Англії. Петро Петрович, лицар без страху й догани, опалахував і полотнів, уголос міркував і переконував себе самого й присутніх, що з Саксонії треба забиратися геть. Бо Німеччину доб'ють швидше, ніж це зараз нам здається, а Британія й Америка радо віддадуть Росії як Балкани, так і Центральну Європу.

Таким солодким і ніжним Віктор ще ніколи не бачив Іконнікова. Було це кавказьке розуміння гостинності? Була це «російська душа» в захваті? Петров — іскрився. Майже не гас і не копилив губ. На такому тлі батько вражав і безпосередністю, і довірливістю, і розгубленістю. Найбільше — перетомою, безсиллям.

Мати в цьому товаристві була наймолодшою з жінок. У ній жило прагнення до перепорядкування родинного життя, до пристосування до закордону. Пані Іконнікова схожа була на довготелесу черницю. Пил чи туманець у її чорних очах ледь приховував насмішкуватість. У такт їм, часом, розцітали також губи. Найтяжче давалося жінці панування над своїми незграбами, ногами й руками.

Пані Петрова з роками перетворилася на черепаху. Життя й рух у ній — лише таємничий поблиск напівсивої зачіски та крик її караїмських очей. Вони зверталися до людей з мовчазним запитанням чи докором.

Галочка й Марія уникали «тяжких тем». Удавали, що такі сумні розмови ще можна було відкласти, пересунути хоч у близьке, та майбутнє. А після вечері й чаю молодь вилетіла з готелю. Зразу під вікнами «Золотої корони» зчинився перший бій сніжками: Віктор і Льока проти Галочки й Марії. Другий — неподалік кіна, на зсуві вулиці в чорне дровіття, в білі-білі галявини парку. Віктор збив з ніг Галочку й сам злетів слідом за нею стрімголов під настил. Льока й Марія вже перед ними вскочили головами в куці й реготали там, просили сусідів допомогти їм.

Раптом, біч-о-біч спочиваючи з Віктором у снігу, Галочка сказала:

— Мої батьки ображені, що я віддала їх у готель, а не

примістила в своїй кімнаті. Відмовляються далі втікати від росіян, як і Петрови. Скажіть, навіщо можна їм розраховувати? І що мені в такому разі залишається робити?

По дорозі в готель вона додала:

— Заради сім'ї мушу почекати. А вам, думаю, нічого тут сидіти. Зайчик враз дістане вагон для вашої компанії: я не дам йому спокою...

В готелі Віктор і Льока залюбувалися своїми чорнявими дамами. Що витіюватий у своїй простоті сугорб, залитий бузковим, рожевим і багряним світлом, було Галоччине обличчя. Її очі ледь чорніли в засніжених роздолищах. Над Марійним обличчям, ніжним і ламким, безоглядно панували чорні, вишневі лампади очей. Галочка вражала могутністю ширококостого тіла, цільного, немов серце дзвона. Марія — вишуканістю й тендітністю форм. «Порода», — скажеш про неї, не — «поріддя». Скульптура!

На сходах, уже перед коридором до гуртожитка, Марія притулилася до Віктора й Льоки і попросила взяти її в наступну неділю до кіна. Золотозуб і Галочка не прогайнували досі жодного фільму.

Тяжко було повірити: Лисенки так засиділися в Іконнікових! Герр Зайтц дуже терпляче говорив з батьком про тяготу подорожі розбитою Німеччиною і про неможливість далі чекати на покращення становища з транспортом. У директора не було наміру затримувати Лисенків у Штуттені, в Саксонії! Він ладен був їм у всьому допомогти!

Сам господар, доктор Іконніков, допалював цигарку в коридорі біля вікна. Петров стояв біля Зайтца й Лисенка: очі в нього — заморські птиці, в руці склянка вина. Жінки притихли довкола німеччиної господині. З нетерпінням чекали на дітей, — закінчення дивного за таких умов, у такий час, «бенкетування».

... У неділю, посеред збирання в дорогу, Лисенки, заради перепочинку для розпечених за тиждень нервів, справді вирядилися в кіно. Звичайно, з Марією Петровою. Цілющий самообман: вийшли з готелю, неспішно прокрокували «великоміською вулицею», містечковою площею, чорною на

сонці алеєю... Як завжди, як завжди! Наче не виринала й думка про нову подорож, на цей раз у невідоме, дослівно, про новий початок, безсумнівно, найстрашнішого досі старцювання, голодування.

З кінотеатру вийшли пізно, вночі. Думку молодих, як і думку літніх, тяжко було повернути у звичне річище. Кожному з них марилося зовсім інше, мирне життя, зовсім інше, буденне спрямування розуму й серця.

Герр Зайтц сам клопотався про вагон для Лисенків та їхніх земляків. Крім того, за його розпорядженням, кожен, за списком, отримав напередодні від'їзду харчову картку на місяць. Несподіванкою для Віктора була відмова багатьох людей, як і в Грюнберзі, як і минулої осені, знову вириватися в путь, знову втікати. Більшість із них захотіла ще почекати на прояснення справ на фронті, на тепло. Намір прочувся — випроводити страхопудів до Баварії, а самим повернутися з килимарні на «Гросну» та добитися кутка або й кімнати в готелі «Золота корона».

Без хитань, відразу, вирішили з Лисенками рушати в невідоме Сюсюкевичі, борець Герман, Федорченки, Луценки й Шерстюки. Сімнадцятеро. В п'ятницю, останню в Штуттені, приєдналися також Галайди й — несподіванка! — Василь Кривуля. Ранком у неділю, у день від'їзду, — Ващенки, Роман з дружиною й Микола. Ще семеро.

Відмовилися від такої подорожі Цапліс-Лук'янова й Андрущенко. З нетерпінням чекали на від'їзд Лисенків Марфа Андрущенко й Люба Христенко. Їм особливо хотілося розлучити Яшка з Віктором. Та й доки можна втікати від росіян? Чого, власне?!

Віктор два тижні бігав з готелю до «Гросни», звідти до ратуші, потім на килимарню, знову до матері або до лікаря Отто Біркендорфа. Фактично, він не мав жодного права, не тільки возити остівців по Німеччині, а й сам виїжджати поза місто. Надія була виключно на хаотичний стан у країні. Все довелося влаштовувати так, ніби фірма «Гросна» збиралася в Візені ам Зее будувати фабрику і надсилала туди

першу партію робітників. Згодом удалося, за допомогою Біркендорфа, роздобути кожному з учасників загадкової експедиції особисті посвідки, щоправда, незвичайної форми й загального змісту. Втікачі, мовляв, зі Сходу...

Директор килимарні випровадив Віктора з кабінету, проте відпустив робітників. Сказав, що розуміє становище цих людей, але не розуміє, навіщо треба було крутити голову йому.

В останню неділю вагон подали до склепу «Гросни» о дванадцятій, Віктор двічі збігав до ратуші. Його «новобранцям» не було кому виписати документи. Тоді він повернувся до «Золотої корони» й упав, як був, у пальті, на оголене вже ліжко. Та раптом схопився й вилетів з готелю: до нього, по-під вікнами, наближалася потрібна йому до зарізу фрау Шіллер.

— Це ще не лихо, виходить! Звичайно, я маю час, я все зроблю... — і Віктор удруге промаршував містом.

На проводи відважних з'явилися всі мешканці «Золотої корони» й гуртожитку килимарні. Прийшли Люба Христенко з Галею Кухаренковою. До другої пробула з Лисенками також Люда Шиян. Усіх здивувала Карла: вона знайшла «Гросну», оглянула шахту, в якій Льока й Віктор довбали прунт восени й зимою, і залишилася з подорожніми до четвертої: стояла посеред чужих їй людей у сльозах і намагалася до Льоки посміхнутися. В останню мить прибігла господиня «Золотої корони», рада була, що знайшовся Лідин лист до Віктора.

О четвертій, рівно, кукушка підчепила вагон і потягла на станцію.

Яшко Андрущенко рушив з товаришами й земляками, а потім виплипнув з вагона в кучугуру снігу понад парканом «Гросни».

Ще в Штуттені, на станції, Віктор прочитав Лідин сто-рінковий лист:

Дорогий Вікторе!

Я добре пам'ятаю, що пообіцяла Тобі негайно повідомити про наш приїзд до Гогенгайму. Та події пішли таким чином, що я втратила голову. Ти знаєш, я не певна, чи все це мені не сниться!

Мені тяжко зібрати думки до купи й збагнути, що саме я хочу Тобі розповісти. Знаєш, воно схоже, що я хочу пожалітися на долю...

Та я помічаю й інше: моє життя то п'еса. Сама я — акторка.

Хочу написати просто. Слухай!

Я привезла Анатолія до Гогенгайму для того, виявляється, щоб він зівалтував мене в нашій халупці на горищі. Найсправжнісіньким чином, грубо, жорстоко. В осканженні, може, подумаєш? Ні, це його розрахунок, це його задум, це його плян.

І я покорилася. Бо я вагітна. Бо я мушу зібратися з думками й почуттями.

Ти тепер цілком вільний. Тепер я не знаю, чи я хочу побачення з Тобою, чи я хочу залишитися на Заході, чи я хочу поїхати до Сибіру. Я ще нічого не знаю. Зараз оце стільки мушу Тобі написати. Це вже буде полегша для мене. Я мушу рятувати себе... як це звучить!... заради дитини.

Що буде з нами, з Тобою? Схоже, що й слова не почуємо вже ми про долю кожного з нас. І ще схоже, що я однак люблю тільки Тебе.

Моя бабуся щаслива, бо нічого не знає, нічого про мою трагедію не підозріває. Трохи бурчить: терпіти не може Анатолія.

Який Ти, справді, Вітю! Не такий, як усі. Бережи Тебе Бог!

25. I. 45.

Ліда.

За ніч удалося наскрізь проскочити Тюрінгію. У Ляйпцігу вагон з людьми штутценської фірми «Гросна» причеплено до кур'єрського поїзда.

Кліпаючи сонними очима, Віктор, черговий біля довго-в'язої пічки, прочинив двері, потяг саме рушав у дорогу, брався надолужити прогаяний на станції час, і побачив: Ваймар!

Боже, Ваймар Шіллера, Ваймар Гете! Ваймар? Оце стільки узріти Ваймару? Вперше й востаннє? Раз і, може, назавжди?..

Хилитання вагона розмаяли Вікторів апокаліпсис, за-колисали Вікторові тривоги. Лідин лист знеболить цілі низки прощальних вражень. На своє місце раптом став Штутцен зі своїми людьми. Все в ньому, також пізня осінь, побачене й пережите, раптом було просто названо чи визначено: саксонська зима!

Різноманітність складників навіть такої камерної епопеї, як «Саксонська зима», її, так би мовити, ди- чи плеохроїзм, сливе крок за кроком розпізнавалися й усвідомлювалися в робочий будень. А в день від'їзду з міста «картина» несподівано прояснила: чорні фарби посіріли, теплі й світлі засяяли й ожили. В серці защеміло не обурення, — вдячність. Не так кривда, як добро.

Зблизька й здалеку видно було срібноперий дим над колесом затишного-затишного міста на білій рівнині, над шпичцями його вулиць. Зразу за мостом виринули срібні ліси за рікою. Місто й ліс, наче вода, затопили сцену прощання біля пакгавзу над рожевим мерехтом інею в яблуневому саду. Їх за годину притлумили руїни Ляйпцігу.

Вночі пережите відстоялося. Тут і там заяріли барви, прорвалось проміння. Герр Зайтц стояв біля дверей вагона цілком байдужий, проте в останню мить спромігся на жарт: «Вікторе, систематично повідомляйте про розростання будівельних робіт!» Збуджений Петров узяв капелюх у руку й заглянув до пасажирів немов у братську могилу. Лікар Ікон-

ніков зважав, що в наш час не можна перейматися такими дурницями. Звичайно, в дорозі доведеться сьорбнути гірко-го... Галочка лише в останню мить прокинулася й махнула рукою навздогін вагону. Марія хотіла, щоб усі присутні або заридали, або засміялися, щоб тільки не стовбичили отак, живі хрести або дурники й підлотники. Пані Іконнікова була в захваті, ладна була й собі рушати в дорогу. Петрова — з якого насправді приводу? — заплакала. Що за трагедії, які роз'їзди, які розстання примарилися їй?!

Вагон, поданий на рампу «Гросни», здався остівцям зразком німецького порядку, майже запорукою щасливого закінчення «експедиції на край ночі». Двоповерхові ліжка, як на замовлення: дванадцять, пригвинчено до підлоги й до стелі. На листі наче полакованої бляхи стояла насупроти дверей чавунова лічка. Біля неї скриня з брусочками вугілля, скриня дрібно нарубаних дров, майже тріски, на розпал.

У дорозі Віктор охмолостався зразу. Пам'ять не встигла ще глибоко поховати згадки про попередні мандри: Полтава-Кам'янець Подільський-Перемишль-Грюнберг-Штутцен. Адже всі ці міста й місця були тільки вузловими станціями на його шляху.

Вдень пригасала сила уяви, важливі перипетії розкололи увагу на великі й дрібні скалки. А з вечора до світанку Віктора мучило Лідине послання. Дивно, що він, слухаючи Анатолія, не збагнув наміру старого парубка таким чином поладнати свої справи, що він у земляку, такому опасистому, розсудливому й плаксивому, не розпізнав гвалтівника! Та чи передчуття й припущення в таких випадках досить, щоб втрутитися в людські заміри?! Чи посмів би він, Віктор, попереджувати Лїду, щось ряти Анатолію? З якої рації!

Віктор уві сні довго прислухався до тиші. Нарешті розплющив очі й почекав доки розум збере докупі більшість партій картини, в цілому так добре знаної, а зокрема — нової. Льока, останній з чергових у вагоні, глибоко спав. Одягнуті в пальта, в шапці й у хустці, батьки мовчки чаювали, сидячи на нижніх ліжках. Біля пічки, стримуючи регіт, гомоніли Сюсюкевич, Герман, Василь Кривуля, обидва Ващенки. Темрява розляглася у вагоні нивами. А багрява від пічки

набрала форм несподіваних і кумедних. Коли вияснилося, що вагон не простояв на станції й трьох годин, що його знову причеплено до потяга напівпасажирського, Віктор, грішним ділом, подумав, що, дивись, так можна діб за дві-три добратися в Візен ам Зее, на превелику радість місцевої промади й усієї Баварії, звичайно. Та через наступних три години потяг, наче сталася незначна затримка, обережно зупинився перед лінією семафорів... Перед розбитою станцією працювали, так здалося, армійські частини. Жодна уява не спроможна була розмалювати подібного потерпілля: бомби розстрожили незчисленні ешелони, вивернули на бік і на спину тисячі вагонів, платформ і цистерн... З чого треба було розпочинати працю? З розчищування принаймні однієї-двох колій?!

Дві доби Вікторів потяг усе глибше тонує у морі вагонів. Дві доби потім ворухилися й непомітно зникали сусіди. Нарешті черга надійшла — поїзд заднім ходом пішов від станції до станції, кілометрів чи не на сто, а там раптом хуркнув і без зупинок, о дванадцятій дня, добрався до Бамбергу.

Люди в мить висипали на перон і навипередки ринулися на станцію. У вагоні залишився Віктор з матір'ю. Правда, швидко повернувся Льока. Слідом за ним, як на муки, зайшли обережні Шерстюки і налякані пригодами в дорозі Галайди. Батько ж, хворий, пристав до Германа й Василя Кривулі, пішов трішки розім'ятися й поглядіти на двірець. Коли через півгодини Вікторів поїзд несподівано розірвано, — спершу кукушка забрала всі тягарові вагони й причепила їх до кілометрового ешелона на запасних лініях, потім, згідно з новим призначенням, подалися геть і вагони пасажирські, — три гультай ще встигли перескочити з землі в навстіж розчинені двері теплушки.

Але ціла група без'язиких остівців рішила витягнути із станції до міста... Через десять хвилин Сюсюкевич, Роман Ващенко, Федорченко й Прокіп Леонтійович Луценко, відомий у Полтаві рибалка, зібралися на камені перед пустою колією. На щойно звільнене місце, наче з небес, злетів захе-

каний експрес. У вікнах його зарясніли офіцерські голови й кашкети.

Уся надія була в них на інженера, на Никандра Овер'яновича. Прості речі він міг не лише зрозуміти, а й розтлумачити.

Неждано й негадано померхла Вікторова надія, мов у тріумфальну арку, так благополучно прорватися через Бамберг і майнути Нижньою Баварією аж на Нюрнберг і Авгсбург. Його вагон пришило до хвоста безконечного ешелюну. Так не дуже далеко скочиш, не чкурнеш, не гайнеш. А найголовніше — що ж зробити? відстати й собі? — справа з розгубленими людьми.

Ніколи було навіть порадитися з земляками. Рівно о першій дня дивовижа зацокала зубами, жалібно заскрипіла й нехотя рушила зі станції. Спершу нехотя-нехотя, поволі-поволі та все рвучкіше назустріч ешелюнові ринулися незнайомі передмістя й села, переліски, власне, не ліси. Коли б не в Бамбергу, коли б четверо людей не залишилося...

Сонце було вже на заході, як кілометр вантажних вагонів підійшов до містечкової станції Рот ам Зее й обережно заповз на останню з запасних колій понад сухим бур'яном у мілкому снігу на ребрах високорівні. Два мости на рівні частини розбили ешелюн і металом розкреслену долину. В ту мить, як Віктор сплигнув на землю й допоміг пані Сюсюкевич зійти з вагона, в небесах погас останній лан жовто-рожевого світла.

Експедиція попід вагонами й через потяги вдалася дивною: з журбою, так би мовити, радість обнялась. На станції вияснилося, що їхній ешелюн спрямовувався до наступних воріт на Південь, у Вюрцбург. Сумно було також, що в Рот ам Зее доведеться надто довго перепочивати. За ніч і ранок розбомбардовано було значні залізничні вузли. Треба було тут і там наводити лінії. Та радісно було, що четверо земляків, затриманих у Бамбергу, будуть на світанку звільнені й підкинуті до сусідньої станції ранковим поїздом. Людина Валеріянівна від щастя плакала й одноразово сміялася, кепкувала, жартувала. Ладна була, вагітна, бігти через міс-

течко на міст і злазити з височини до вагонів у долині, ладна була ще раз на колінах і ліктях підповзати під вагони поміж колесами. Віктора ладна була розцілувати. Їй тяжко було тільки чекати, виглядати чоловіка.

Звечора чорніла лиса гора над залізницею, чорніло містечко перед станцією. Мимоволі в людей карбувалася думка про віджимки й провесну. Та за півночі й ранок густий і лапатий сніг поховав дахи і припудрив стіни, двері й вікна незліченних вагонів, як також сам ставок колій посеред дубових гайків на околиці великого села чи манюсінського міста.

Віктор — о дванадцятій дня! — ще лежав на своєму хмародряпті й нотував у щоденнику свої й чужі думки та пригадані чи підслухані слівця й вирази українського й німецького просторіччя.

Аналізуючи настрої передостанніх годин у Штуттені, він пригадав рядок з латинського вірша 1608 року, взятий Гете за мотто до своєї поезії — «Freudig trete herein und froh entferne dich wieder» — коли відсунуто було двері вагона, коли від радості ожнув вагон. Зоя й Віра зсадили з паротяга й привели додому Никандра Овер'яновича Сюсюкевича. Проте настрої зразу й зів'яв. А Віктор не встав з ліжка, не привітав урятованого. Він з особливою ретельністю виписував замітку про стосунок Т. Готье і його школи поетів до відкриття й усвідомлення геніяльності Ель Греко, потім занотував згадку про твори московського німця, філософа Еміля Метнера, брат його Микола Карлович — композитор, «Роздуми про Гете» й «Гете в світогляді сучасників». Нарешті посеред його пам'яті виринула згадка про річники читаного в Києві журналу французьких германістів, про статтю — коли б пригадати її автора! — «Шеллінг у Мюнхенському університеті»...

Никандр Овер'янович, молодець, улаштувався, проскочив на паротязі до Рот ам Зее. Та він напризволяще залишив посеред дороги своїх земляків, — розлютованого Федорченка, до смерті переляканого Романа й спокоханого, проте погтайного Луценка. Прокіп Леонтіївич тільки й сказав на прощання:

— Паняйте, паняйте, Никандре Овер'яновичу. Ми вас наздоженемо на тій, як її, Роззявилівці чи Ротозеевці, будь вона проклята. Під вечір ми на місці, так і передайте нашим.

І «підозріла компанія» так чкурнула понад лінією, що до пізнього вечора пропливла двадцять п'ять кілометрів свіжого снігу й опинилася в «Роззявилівці». На них, хвилюючись і жартуючи, чекали на станції Віра Федорченко й Леся Луценко та Зоя Шерстюк з братиком.

За два тижні життя на запасній колії в Рот ам Зее ніхто вже не звертав уваги на бездоганно впорядковані зграї літаків над містечком, сусіднім хутором на горі й сніжним простором. А не дуже віддалені бомбардування вночі каламутили мозок лише чергового біля чавунки. Вагон спав до пізнього ранку сном праведників.

В обід Віктор заходив на станцію й пригощав залізничників цигарками, а його компанія розсипалася по пустих залях, вбиральнях, коридорах і по перону. Маленький Сергій, Зоїн брат, найдужче радів такій казковій нагоді. Та він же найдужче боявся, щоб Віктор бува не пішов у містечко без нього, — канюкати, звичайно, харч для біженців, паливо й усяку всячину. Сергій любив також Льоку й Германа. Та Віктор купив йому кишеньковий ліхтарик... Це й був початок великої дружби.

Наприкінці другого тижня, день до від'їзду з Рот ам Зее, Віктор пішов з Льокою на гору, аж повз хутір — сніг на полях білів, місцями горів, а сухий брук дороги наче повесінній, наче в середліток! — і зустрів Лесю, Віру й Зою за фірткою, у дверях ще найбагатшого, видно, тут будинка. У кожному з трьох кошиків стирчала хлібина, в кожному з трьох кошиків хизувалися червонобокі й жовті яблука.

Віктор і Льока розговорилися з господинею дому, чоловік її на фронті, діти в школі, й довідалися, чому зустріч з дівчатами посеред сільця так їх приголомшила, так збентежила їхнє сумління. Дві з її робітниць, остівок, найперше привели в дім Галайдів і Зою Шерстюк, уже самі знайшли дорогу сюди Луценки. Згодом про обмін цукру й вина на товщ, хліб і фрукти довідалися Сюсюкевичі, Ващенки й Василь Кривуля...

Ні Віктор, ні Льока, щоб не заболіло серце, не захотіли довідатися, про Германову участь у цьому ділі.

Невже тільки Лисенки, сліпці, не помітили в сусідських руках намазаний сільським маслом хліб і яблука? Віктор, мов на службу, щодня ходив у містечко, щодня вибирав серед земляків доручення...

Хуторянка точно зрозуміла становище дівчат і точно розпізнала образу Лисенків. На мить вона кинулася в хату, а потім дійсно умолила зніяковілого Віктора взяти на пам'ять про Рот ам Зее шкіряні рукавички, а ледь притомного від зворушення Льоку — вовняний шалик. Для родини вона передала фунт масла, пів житньої хлібини й десяток яблук. І запросила Лисенків, якщо вагон ще стоятиме в містечку, обов'язково прийти до неї завтра на обід.

Заради власного спокою Віктор і Льока схильні були до виправдання земляків. Адже кожен у вагоні знав, що Лисенки завжди уникали гандлю, що Лисенки не мали про запас ні вина, ні цукру. Батьки ж давно вже позбулися самоомани й довіряли своєму досвідові цілковито.

Пізнім вечором, без попереджень, кілометровий ешелон залишив Рот ам Зее. Вагон був у повному складі. Ранком, о восьмій: Вюрцбург! Та пробули тут біженці з Саксонії, як і в Бамберзі, рівно годину. На станції Віктор почув, що в цю ніч бароккове місто на Майні було, мов ковдрою, покрите бомбами. Тоді він на п'ять хвилин вийшов з двірця на вулицю й глянув ліворуч, праворуч. Погорілля в золотому, в полубому раю. З кожного вікна в місті знялася в небо димова коса. На дні будов догоряли, видно, їхні дахи. Так і виблискував ошатний камінь, брук. А на пішоходах біліло, сизіло й іскрилося вогнем скло шибок.

О другій годині дня над потягом у багатющій долині — Вюрцбург направив його не на південь, а на захід! — з'явилися три напрочуд грайливі, жваві та прудкі літаки... За другим рейдом вони розбили колю обабіч нього, за третім розсадили ешелон навпіл, повивертали декілька вагонів, а решту обстріляли з кулеметів. Остівський не зачепило. Ні тобі дірочки!

Замість того, щоб їхати на південь Баварії, під Мюн-

хен, кілометрова дивовижа, виявилось, забралася в Баден-Бюртемберг. Цілий ранок Вікторів вагон проспичивав перед кам'яницею іграшкової станції. За хрещатим парканом, у містечку, стояло вже літо: дзеркальне світло й глибока тінь вілл у густих садах, у рогачі струнких вулиць, над залізницею, вабила очі крамничка. Позад неї парники, багате господарство, — квітничарня?

Мир, мир неподільний, безконечний.

Так розпочався тяжкий день. З ідилії. Перед вечором ешелюн впевнено зайшов і по-діловому зупинився на десятій чи п'ятнадцятій лінії перед червоно-білою фортецею. Під її дахом було сажею надруковано: Лавда. Чорний годинник-циклоп над сірим пероном націлювався вже на чотири.

Негайно заревли сирени. Бомбосховище було переповнене. Лисенків з компанією спрямували... попід ліс. Але їх у мертвому ще квітнику над ставком — у пам'ять в'ївся осяйний лід і злютований ним очерет з пухкими китичками замість голівки — поклали в ріллю й на куці троянд нестерпні зблизька сальви гармат і — теж у потилицю! — вибухи бомб, то набридливими гамами, то гуртові, рясні.

Через годину, як люди висипали зі сховищ і кинулися до своїх потягів, сирени обізвалися знову. Та одноразово над Лавдою замигтіли соняшні зайчики й летючі тіні металевих птичок. Віктор наказав своїм людям залягти під плятформи, навантажені вугіллям і лісом. У той же мент понад ними бризнули в груз і в лежні світельця кулеметних куль. Понад ногами, понад руками, понад вухом.

Це був порятунок! Це було чудо! В передранкову годину потяг несподівано здригнувся й спробував ходу, силу і рушив у дорогу. За семафорами ж кинувся з Лавди відверто навітки.

Опівдні Віктор прочинив двері вагона й довго спостерігав чорно-зелений коридор посеред лісу й украплені в нього сади й залізничні станції. Щойно перед вечором поїзд вискочив з алеї в розлогу долину... А над нею ключами літали винищувачі й бомбардувальники. На манюсінькому роз'їзді довелося простояти вечір і півночі. Люди з ешелюну пере-

бігли в гранітну браму печери в сосновій горі, віддаленій від залізниці на гони.

... В Авгобурзі Віктор злякався прибуття на «місце призначення». Рівно місяць дороги й небезпек здався йому тепер перепочинком, ледь не розвагою. А от завтра вагон прибуде в Візен ам Зее. Завтра треба буде поголитися та йти в містечкову ратушу, треба буде знайомитися з бургомістром! Доведеться пояснювати бідному чоловікові для нього непоясненне: чому це й за які гріхи саме на його голову впало ще й таке нещастя — два десятки ротів, голів, гидких йому людей!

Віктор прокинувся в Візені ам Зее. Вагон стояв на запасній лінії, майже в дворі проти станційного будинка, насупроти обкладеного дрівцями хліва. Неподалік, на краєчку сільського перона, були вишикувані алюмінієві бідони з молоком.

Віра, Леся й Зоя саме повернулися з екскурсії в вагон. Розповіли захоплені, що цегляна станція стоїть на озері, що зразу за коліями залізниці виблискує неозорий простір льоду й вод. Зразу за станцією — причал для пароплавів і парк. А в містечко вони ще не виглядали.

Віктор стояв біля пічки в нижній сорочці, щойно закінчив голитися й промокав обличчя рушником, як двері раптом відчинилися навстяж — Герман і Василь Кривуля підсадили в вагон... не можна було повірити власним очам!.. Галочку Іконнікову.

— А ваша сім'я, Галочко, з вами? І коли ви виїхали з Штуттену? Ви давно вже тут, у Візені? — першим опам'ятався Прокіп Леонтійович Луценко. Більшість людей поскоплювалася з ліжок і мовчки дивилася на таку з'яву, на задоволену таким здивуванням, на усміхнену дівчину.

Галочка розповіла про все це охоче й відразу. Її родина ще залишилася в Штуттені, з огляду на материн стан. Так само ще не спроможні навіть подумати про нові мандри — Петрови. Її, Галочку, посаду тепер перебрала Марія. Фірма «Гросна» нікого не взяла з килимарні назад. Багато людей пожаліло, що завчасно не поїхали з Віктором і сподіваються таки на груповий виїзд до Баварії... А вона ще три дні

тому була в Штуттені, в готелі «Золота корона». До Мюнхену їй вдалося щасливо проскочити швидким потягом, за добу. Вчора ранком, через Вайльгайм, вона добралася до Візену й уже знайшла собі помешкання — пів чардака громіздкого будинку на Герренштрассе.

Віктор і Галочка, зразу після чаю в вагоні, побували в чергового по станції, — від нього не почули нічого ні злого, ні втішного і пішли повз Бангофсгетель на головну вулицю містечка, до ратуші.

Така несподіванка! Така обопільна підмога в годину непевности! Дівчина розповіла, як її зустрів бургомістр, як пригрозив їй концентраційним табором... У такому разі Галочка звернулася по допомогу до жандармів. Бургомістрат зразу видав їй ордер на кімнату. У конторі молочарні знайшовся для неї стіл. Посада...

Містечко, зубчаста вуличка, — занесені на середину пішохода різки неуковерзлих кам'яниць здалися Вікторові схожими на фільм про середньовічну Баварію. А голос над вухом, короткі речення про вчорашній двобій дівчини з тутешніми гречкосіями був ніби чорні тигри на музейній плівці фільму.

Та Віктор не сподівався на зрозуміння чужинців, не чекав добра.

Проте Віктор, як і його люди, надіялися ще двічі викрутитися з безвиглядного становища — зараз і після закінчення війни.

